

ENDÜLÜS TARİHİ'NİN MEVCUT KAYNAKLARI ÜZERİNE (I) (Endülüslüler'e Ait Kaynaklar)

Prof.Dr. Mehmet ÖZDEMİR
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Endülüs tarihine dair gerek Endülüslüler, gerekse Endülüslü olmayanlar tarafından birçok eser telif edilmiştir. Bunların bir kısmı günümüze kadar ulaşmamış veya kayıp durumdadır. Bu makede bizzat Endülüslüler tarafından kaleme alınmış ve günümüze kadar ulaşmış kaynaklar tanıtılacaktır. Tabakat-teracim kitapları, fihristler, edebiyat tarihleri, fezail risaleleri, coğrafya ve seyahat kitapları, hukuk metinleri ile ilgili eserler kısaca tanıtılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs Tarihi, Tabakat, Edebiyat Tarihleri, Coğrafya.

ABSTRACT

On the Present Sources of the History of Andalusia (I) (References by the Andalusians)

Many books were written by both Andalusians and the others about the history of Andalusia. Some of these sources have not come down to our time or were losts. In this article, it will be introduced the references composed by the Andalusians and come down to the present time. Biographies, catalogues, literature histories, treaties on al-fadail, geography and travels books, works on law texts will be presented in brief.

Key Words: History of Andalusia, Biographies, Literature Histories, Geography.

Ülkemizde son yıllarda Endülüs tarihi çalışma konusunda giderek artan bir eğilimin varlığı müşahede edilmektedir. "Endülüs tarihi" ifadesiyle hem siyasî tarihi hem de medeniyet tarihini birlikte kastettiğimizi belirtmekte yarar vardır. Bu kapsamda Endülüs tarihi çalışmayı arzulayan araştırmacıların karşılaşabilecekleri güçlüklerden biri, belki de başta geleni, kaynak bilgisidir. Ülkemizde üzerinde fazlaca çalışma yapılmadığı için, Endülüs tarihinin kaynaklarının, ilgisiz dışında akademik câmiada yeterince bilindiği söylenemez. Bu makale, esas itibarıyla İslâm coğrafyasının bu bölgesine merak duyan ve ileride üzerinde bilimsel çalışma yapmak isteyen lisansüstü, hattâ lisans öğrencileri ile yeni bir araştırma alanı olarak Endülüs'e yönelmeyi düşünebilecek ileri seviyedeki araştırmacılara, hangi tür kaynaklarda neleri bulabilecekleri hususunda yardımcı olmak amacıyla hazırlanmıştır.

Endülüs tarihine dair gerek Endülüslüler gerekse Endüslü olmayanlar tarafından çok sayıda eser kaleme alınmış olmakla beraber, bunların bir bölümü, maalesef günümüze ulaşmamış ya da hali hazırda kayıp vaziyettedir. Mamafih, bu makalede kaynaklarda adı geçen bu gibi eserler üzerinde durulmayacak, bunun yerine sadece günümüze ulaşmış ve çoğu neşredilmiş eserler tanıtılacaktır.

Sırf günümüze ulaşan eserler açısından bakıldığında, dolaylı ya da doğrudan Endülüs'ten ve Endülüslülerden bahseden eserlerin sayısı az değildir. Her şeyden önce kendi ülkeleri hakkında bizatihi Endülüslüler'in yazdığı eserler vardır. Keza Endülüs tarihi başlangıçtan itibaren Mağrib tarihiyle geçişkenlik arz ettiğinden Mağribliler de bu bölge hakkında eserler kaleme almışlardır. Geçmişte İslâm coğrafyasının dikkate değer bir parçası olması hasebiyle Meşriklî müellifler de aynı bölgeye ilgisiz kalmamışlardır. Öte taraftan Endülüs dokuz asır süren bir Müslüman-Hıristiyan ilişkisine sahne olmuştur. Bu ilişkiler kâh barış kâh savaş eksenli süreçler halinde cereyan etmiştir. Bunlar Müslüman kaynaklarında olduğu gibi Hıristiyan kaynaklarında (kronikler, destanlar, arşiv belgeleri) da yansımalarını bulmuşlardır. Binaenaleyh Endülüs tarihi için Hıristiyan kaynakları da ayrı ve önemli bir yere sahiptir. Nihayet Endülüs'ün sonu Osmanlı'nın yükseliş yıllarına denk geldiği ve Endülüs Müslümanları, varlıklarını muhafaza edebilmek için İslâm dünyasının yıldızı parlayan bu yeni gücüyle doğrudan ve dolaylı temas kurdukları için, bu durumun şu ya da bu şekilde kimi Osmanlı kaynaklarına da yansımaları olmuştur.

Doğrudan ya da dolaylı, kısmen ya da tamamen Endülüs'ten söz eden farklı coğrafyalara ait olarak günümüze ulaşmış bulunan kaynakların tamamının bir makalede tanıtılmasının mümkün olamayacağı izahtan vârestedir. Bu sebeple konu ilerleyen zaman içerisinde peyderpey makâleler serisi halinde ele alınacaktır. Elinizdeki bu ilk makale, bizzat Endülüslüler tarafından telif edilmiş ve günümüze ulaşmış kaynakların tanıtımına tahsis edilmiştir. Bunu ikinci sırada Mağribliler'in, üçüncü sırada Doğulular'ın yani Meşrikliler'in kaleme aldığı kaynaklar takip edecektir. Dördüncü makale Endülüs tarihine yer veren Hıristiyan kronikleri ve arşiv belgeleri, beşinci makale ise Osmanlı kaynakları hakkında olacaktır. İleride bu makalelerin kitaplaştırılması aşamasına gelindiğinde, makalelerdeki formatla yetinilmeyip, kaynakların daha geniş tanıtım ve değerlendirilmesi cihetine gidilecek, bu suretle okuyucunun kaynakların içeriği ve eğilimleri konularında daha fazla bilgi sahibi olmasına katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

Aşağıda Endülüslülerce kaleme alınmış kaynaklar kabaca yedi gruba ayrılarak sunulmuştur. İlk önce tarih tarzında yazılmış eserler tanıtılmıştır. Bu grubu sırasıyla tabakât-terâcim kitapları, fihristler, edebiyat tarihleri, fezâil risaleleri, coğrafya ve seyahat kitapları, nihayet hukuk metinleri takip etmiştir. Şimdi tarih kitaplarından başlamak üzere tek tek her bir türe dâhil eserlerin tanıtımına geçilebilir.

Endülüs tarihine dair Endülüslüler tarafından tarih tarzında telif edilen kaynakların elimizdeki ilk örneği, Abdülmelik b. Habîb (ö. 238/853)'in *Kitâbu't-târîh*¹'idir*. Kurtuba doğumlu ve Malikiliğin Endülüs'teki önde gelen temsilcilerinden olan İbn Habîb'in bu eseri, içinde ahlakî bazı ifade ve açıklamaları da barındırmakla birlikte esasında dünya tarihi biçiminde tasarlanmıştır. İbn Habîb'in öğrencilerinden Yusuf b. Yahya el-Meğamî de hocasının vefatı sonrasında esere bazı eklemelerde bulunmuştur. Endülüs'ün fethi, III. Abdurrahman'a kadar Endülüs idarecileri, tabîinden Endülüs'e girenler; Endülüs tarihi bağlamında eserde yer alan konulardır.

İbnu'l-Kûtiyye (ö. 367/977) Arap dili alanındaki çalışmalarıyla ismini duyurmuş olmakla birlikte umumiyetle *Tarihu İftitahi'l-Endelus*² adlı eserin de müellifi kabul edilir. İspanyol kökenli olmasının etkisiyle yerli halktan İslâm'a giren Müvelledler'in haberlerini kaydetme konusunda özel bir hassasiyet sergilemiştir. Eserde, Araplar'ın Endülüs'e girişinden (92/711) başlayarak Emîr Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman döneminin (888-912) sonuna kadar geçen olaylar muhtasar bir şekilde ele alınmıştır. Her ne kadar müellifin bu çalışmasında daha çok kendi soyu olan Vizigotlar'la ilgili olaylara ağırlık verdiği, Araplar'a karşı Got krallarını övdüğü değerlendirmesi yapılmışsa da bu değerlendirmenin bir miktar mübalağa içerdiğini ifade etmek yanlış olmaz³.

Müellifi bilinmeyen ve muhtemelen III. Abdurrahman zamanında (912-961) yazılmış olan *Ahbâru mecmû'a*⁴, Tarık b. Ziyad'ın 92/711'de İspanya'ya girişinden III. Abdurrahman döneminin sonuna kadar meydana gelen olayları kapsar. Olaylar anlatılırken zaman zaman menkıbe ve şiire de yer verilir. Valiler döneminde vukû bulan dâhilî ihtilaflar nispeten daha uzun anlatılmaktadır. Endülüs'ün ilk tarihçilerinden Ahmed er-Razî'den ve diğer bazı eserlerden nakilleri ihtiva etmesi, eserin önemini artıran hususlardandır⁵.

Endülüs'ün gerçek anlamda ilk profesyonel tarihçi ve coğrafyacısı olarak kabul edilen Ahmed er-Razî (344/955 [?]), ülkesinin tarihine dair önemli bir eser olan *Ahbâru mulûki'l-Endelus*'ü kaleme almıştır. O ravîlerden ve yaşlı ku-

¹ (nşr. Jorge Aguade) Madrid 1991; (nşr. S.M. el-Bedrî) Beyrut 1999. İbn Habîb hakkında bkz. M. A. Makki, "Egypt and Origins of Arabic Spanis Historiography", *The Formation of Al-Andalus* (ed. M. Fierro-J. Samsó), Hampshire-Vermont 1998, I, 204-211; Tahsin Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *DİA*, XIX, 510-13; A. Huici Miranda, "İbn Habîb", *El*(2-İng.), III, 775.

* Arapça kaynak adları yazılırken *DİA*'nın uygulaması örnek alınarak kitabın ilk kelimesinin ve varsa özel ismin ilk harfi büyük, diğer kelimelerin ilk harfleri küçük yazılmıştır.

² (nşr. J. A. Cheronneau), *JA*, VIII (1856), s. 428-482; (nşr. J. Ribera y Tarrago), Madrid 1868; (nşr. Abdullah Enis et-Tabbâ), Beyrut 1957; (nşr. İ. El-Ebyârî), Beyrut 1982; (nşr. İsmâil el-Arabî), Ceza-yir 1989. İbnu'l-Kûtiyye hakkında bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 156; *Suppl.*, I, 232-233; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 73; Muhammed b. Şeneb, "İbnu'l-Kûtiyye", *Dâiretu'l-Meârifî'l-İslâmiyye*, Tahran 1933, I, 265-266; J. Bosch-Vilâ. "İbn al-Kûtiyya", *El*(2-İng.), III, 847-848; Fuat Günel, "İbnu'l-Kûtiyye", *DİA*, XXI, 117-18.

³ Fuat Günel, "İbnu'l-Kûtiyye", *DİA*, XXI, 117-18

⁴ (nşr. La Fuente de Alcantara), Madrid 1867; (nşr. İ. el-Ebyârî), Kahire 1401/1981.

⁵ Ayrıca bkz. C. F. Seybold, "Ahbâr Mecmû'a", *İA*, I, 155-156; E. Levi-Provençal, "Akbâr Madjmû'a", *El*(2-İng.), I, 320-321; Ahmet Ağırakça, "Ahbâr Mecmû'a", *DİA*, I, 489-90.

şaktan intikal eden haberleri toplayıp bunları tarih yazım mantığı çerçevesinde birbiriyle ahenkli bir bütün oluşturacak şekilde tanzim ve terkip etmek suretiyle ortaya koyduğu bu eseriyle, Endülüs'te mahallî tarih yazımının kurallarını belirleyen ilk kişi olmuştur. Ahmed er-Râzî, yine Abdülmelik b. Habîb'de ve kendisinden önceki Endülüslü diğer müelliflerin hiç birinde rastlanmayan bir biçimde tarihine İber Yarımadası'nın coğrafyasına tahsis ettiği uzun bir mukaddime ile başlamıştır. Sonraki eserlerdeki iktibaslar ve hulasalardan anlaşıldığına göre müellif coğrafi bilgilerin ardından İspanya'nın Romalılar ve Vizigotlar dönemlerindeki tarihine değinmiş, bunu müteakiben eserini tamamladığı tarihe kadarki Endülüs tarihini ele almıştır. Endülüslü emirlerden söz ederken dönemlerindeki iç ve dış siyasî olayları, hâcib ve vezirleri, bunların ahlakî yönlerini, şurta teşkilatı ve başkanı, başkadı, ünlü âlimler ve onların emirle münasebetlerini, emirin komşu Hıristiyan ve Müslüman ülkelerle ilişkilerini de anlatır. Bilgileri yalnızca nakletmekle kalmaz, zaman zaman kendi tahlil ve değerlendirmelerini de verir. Bu tarzıyla İbn Hayyân üzerinde büyük etkisi olmuştur. *Ahbâr mecmû'a*, *Zikru Bilâdi'l-Endelus* gibi anonim eserlerin yanında İbn Hayyân, el-Uzrî, İbnü'l-Ebbâr, İbn İzârî, İbnü'l-Esir, Yakut el-Hamevî, İbnü'l-Hatîb, el-Himyerî ve el-Makkarî, söz konusu eserden iktibaslarda bulunan başlıca müelliflerdir. Günümüze yalnızca *Cronica del Moro Rasis* ünvanıyla İspanyolca bir tercüme ulaşmıştır. Bu da esasında Portekiz kralı Dionisio (Dinis)'nun (1279-1325) isteği üzerine Gil Pérez adlı bir rahip tarafından bazı Müslümanların yardımı da alınarak gerçekleştirilen, ancak bilhazare kaybolan Portekizce bir tercümenin tercümesidir. İspanyolca çeviride ciddi hatalar, ilave ve çıkarmalar mevcuttur⁶.

Ahmed er-Razî'den sonra Benu't-Türk (Türkoğulları) diye bilinen ve aynı zamanda iyi bir hekim olan Kurtubalı Arîb b. Sa'd (ö. 369/979-80)'ın günümüze ulaşan iki önemli eserinden söz etmek uygun olur. Bunlardan biri, Taberî'nin *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk*'una zeyil olarak yazdığı *Sılatu tarihi't-Taberî*'dir. Taberî, *Tarih*'ini 302/915 yılına kadar devam ettirdiği halde Arîb eserine 291/903 yılından başlamış, 291-294/903-907 yılı olaylarını Taberî'den özetlemiş, 295-302/907-915 yılları olaylarında Taberî'nin verdiği bilgilere ilâveler yapmıştır, 302-320/915-932 tarihleri arasını ise bizzat telif etmiştir. Arîb'in bu zeylinde sadece Abbasîler'le alakalı bilgilere yer verdiği, buna mukabil Muhtasar min Tarihi't-Taberî adlı bir başka eserinde ise hem Taberî'nin *Tarih*'ini özetlediği hem de Endülüs ve Mağrib'le ilgili haberleri ilave ettiği ileri sürülse de, Arîb'in *Sıla*'nın dışında Taberî *Tarih*'iyle alakalı başka bir çalışmasının bulunmadığını, dolayısıyla da Endülüs'e dair haberlerin *Sıla*'nın içinde olması gerek-

⁶ Eserin bir bölümü Pascual Gayangos tarafından *Memoria*'nın ekinde *Cronica del Moro Rasis* ünvanıyla neşredildi (Madrid 1852). Bu neşrin eksik kalan yanını Ramon Menendez Pidal tamamladı (Madrid 1898). En son Diego Catalan ve Maria Soledad de Andrés tarafından yeni bir neşri gerçekleştirildi (Madrid 1975). Endülüs tarihine verdikleri eserlerle önemli katkılar sağlayan Ahmed er-Razî, babası Muhammed er-Razî ve oğlu İsa er-Razî hakkında bkz. F. Pons Boigues, *Los Historiadores y geografos Árabe-Españoles*, Amsterdam 1972, s. 62-66; E. Lévi-Provençal, "La Description de l'Espagne de Razi", *Al-Andalus*, XVIII, 1 (1953) ss. 51-108; Aynı müellif, "Al-Razî Abû Bakr", *El(2-İng.)Mehmet Özdemir, "Razi, Ahmed b. Muhammed", DİA, XXXIV, 478-79.*

tiğini düşünmek daha makul gibi gözükmektedir. Taberî'nin yöntemi taklid edilerek yazılan Sıla'nın Abbasîler'le alakalı haberleri muhtevi kısmının üç ayrı neşri mevcuttur⁷. Endülüs'le alakalı fragmanlar ise Dozy tarafından İbn İzârî'nin *el-Beyân*'inin sonunda neşredilmiştir⁸. Bu fragmanlar, E. Lévi-Provençal'ın Endülüs tarihine dair klasikleşen eserinde III. Abdurahman dönemini yazarken, kendisinin de ifade ettiği gibi dayandığı yegâne kaynak olmuştur⁹. Bu vesileyle Arîb'in astronomi ve iktisat tarihi bakımından önemli sayılabilecek *Takvîmu Kurtuba*¹⁰ adlı bir çalışmasının günümüze ulaştığını ve bu çalışmasında güneş ve ayın hareketlerine bağlı olarak bir yılda meydana gelen değişimleri ve bu değişimlerin insan bünyesi, iklim ve bitki örtüsü üzerindeki olumlu ve olumsuz tesirlerini ve bu konuda alınması gereken tedbirleri kaleme aldığını ilave etmekte yarar vardır¹¹.

Daha çok İbn Hayyân diye bilinen Ebû Mervan Halef b. Huseyn b. Hayyan b. Muhammed (ö. 1469/1076) Kurtubalı olup, Endülüs tarihçiliğinin en önde gelen isimlerinden biri, belki de başta gelenidir. Babası Ebu'l-Kâsım Halef, Endülüs Emevî Devleti'nin sonlarına doğru beytûlmâlde hesap işlerinden sorumlu kâtip olarak çalıştı. Ayrıca hâcib İbn Ebû Âmir el-Mansûr'un yanından ayırmadığı yakın adamlarından biri olması dolayısıyla gerek sarayda olup bitenleri gerekse birçok savaşı yakından görme imkânına sahip oldu. Tabakat kitaplarında "Endülüslü tarihçilerin sultanı, Endülüs tarihinin bayraktarı" unvanlarıyla anılır. Gerek sonraki tarihçi ve edebiyatçıların onun eserlerinden bol miktarda nakillerde bulunması, gerekse *el-Muktebes* adlı tarihinin günümüze intikal edebilen kısımları üzerinde yapılan çalışmalar, İbn Hayyân'ın bu nitelendirmeleri hakettiğini göstermektedir. İbn Hayyân, Endülüs tarihinin kendi yaşadığı dönemden önceki kısmını ele alırken kaynaklardaki bilgileri nakledip tenkite tâbi tutmuş, daha sonra doğru bulduğu rivayetleri kaydetmiştir. Yaşadığı dönemi yazarken ise, şahsî müşahedelerine ve belgelere dayanmış, ayrıca olaylarla ilgisi bulunan kişilerin bilgisine de başvurmuştur. Olayları sebep-sonuç bütünlüğü içerisinde görmeye çalışmış, bundan hareketle bazen bir olaya temas ettikten sonra yol açabileceği muhtemel gelişmelere de işaret etmiştir.

İbn Hayyân Endülüs tarihine dair birden fazla eser kaleme almıştır. Bunlardan altmış cilt olduğu ifade edilen *el-Metîn*'de 399-463 (1008-1071) yılları arasında geçen ve pek çoğuna şahit olduğu olayları anlatmaktaydı. Bu eserin

⁷ (nşr. M.J. de Goeje), Leiden 1897; Kahire 1336(Taberî'nin *Tarih*'inin XII. cildi içinde); (nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1960-1970 (Taberî'nin *Tarih*'inin XI. cildi içinde).

⁸ R. Dozy, *Histoire de l'Afrique de Nord et de l'Espagne musulmane intitulée Kitâb Al-Bayân Al-Mughrib par Ibn 'Idharî Al-Marrakushî et Fragments de la Chronique de 'Arîb*, Leiden 1848-1851.

⁹ *España musulmana* (İsp. Çev. Emilio García Gómez, , *Historia de España* serisinden, IV-V, Madrid 1987), IV, 263, 360.

¹⁰ *Le Calendrier de Cordoue de l'année 961* (nşr. ve Fr. çev. R. Dozy), Leiden 1873.

¹¹ Arîb b. Sa'd ve eserleri hakkında bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 149, 272; Fuad Sezgin, *GAS*, I, 327; F. Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliográfico*, 88-9; R. Dozy, "Die Cordovaner Arîb b. Sa'd der Secratar und Rabi' b. Zaid der Bischof", *ZDMG*, 20 (1886), s. 595-609; Ch. Pellat, "Arîb b. Sa'd al-Kâtib al-Kurtubî", *El* (2-İng.), I,628; Mehmet Aykaç, "Arîb b. Sa'd", *DİA*, III, 359-60.

muhtevassından kısmen de olsa başta İbn Bessâm olmak üzere sonraki müelliflerin yaptıkları iktibaslar sayesinde haberdar olmaktadır. *Ahbârü'd-devleti'l-Âmiriyye*, Amirîler ailesine, *el-Batşatu'l-kübrâ* ise Abbâdîler'in Kurtuba'yı işgaline ve Cehverîler'in yıkılışına tahsis edilmiş eserlerdi. Müellifin bir diğer önemli eseri, İbn Hazm'ın on cilt olduğunu belirttiği ve içinde fetihten II. Hakem döneminin (961-976) sonuna kadarki Endülüs tarihini anlattığı *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelus*'üdür. Bu eserden bazı bölümler günümüze ulaşmıştır. Bunlar sırasıyla II. Abdurrahman'ın (822-852) son birkaç yılı ile oğlu Muhammed döneminin (852-886) önemli bir kısmı¹², Emîr Abdullah dönemi (888-912)¹³, III. Abdurrahman'ın ilk otuz yılı (912-942)¹⁴ ve son olarak II. Hakem döneminin 970-974 yıllarını kapsayan kısmıdır¹⁵. I. Hakem döneminin tamamını (796-822) ve II. Abdurrahman döneminin büyük bir bölümünü kapsayan kısmı 1950'li yıllarda E. Levi - Provençal'in kütüphanesinde bulunmaktaydı. Ancak bu kısım daha sonra kaybolmuştur¹⁶.

Bugün elimizde müellifi bilinmeyen, ancak bazı verilerden hareketle X. Yahut XI. yüzyılda kaleme alındığı kuvvetle tahmin edilen bir eser (*Una crónica anónima de 'Abd Al-Rahman III Al-Nâsir*¹⁷) bulunmaktadır. Eser, III. Abdurrahman'nın tahta çıktığı 300/912 senesiyle halifeliğini ilan ettiği 318/929 senesi arasındaki olayları muhtevidir. Eserde kullanılan üslup sanki müellifin olaylara tanıklık eden ya da tanıklık edenden dinleyip anlatan biri olduğunu düşündürmektedir.

İbn Hayyân'la aynı yüzyılda yaşamış olan Abdullah b. Bulukkîn b. Bâdîs ez-Zîrî, XI. yüzyılda Gırnata'da kurulan Zîrîler hanedanının son emîridir (1072-1090). Bir tarihçi olmasa da, tanıklık ettiği olaylara dair tuttuğu *et-Tıbyân*¹⁸ adlı günlüğü, yer yer içine düştüğü kötü durumu mazur gösterme amaçlı açıklamaların varlığına rağmen Mülükü't-Tavâif dönemine ışık tutan az sayıdaki birinci el kaynaklardan biri olma özelliğine sahiptir.

Münhasıran Mülükü't-Tavâif dönemi hakkında bilgi veren bir başka eser

¹² (nşr. Mahmûd Ali Mekki), Beyrut 1393/1973.

¹³ (nşr. Melchor Antuna), Paris 1937; (nşr. İsmail el-Arabî), Magrib 1990.

¹⁴ (P. Chalmeta-M.J.Viguera-F. Corriente-M. Subh), Rabat-Madrid 1979.

¹⁵ (nşr. Abdurrahman Ali el-Haccî), Beyrut 1965.

¹⁶ Bkz. Şeşen, 73; A. Huici Miranda, "İbn Hayyân", *El(2-İng.)*, III, 789-790; Mehmet Özdemir, "İbn Hayyân", *DIA*, XX, 37-8. İbn Hayyân hakkında ayrıca bkz. Pons Boigues, *Ensayo biobibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigo-españoles*, Madrid 1898, s. 152; A. G. Palencia, *Târihu'l-fikr'l-Endelüsî* (Arp. çev. Huseyn Mu'nis), Kahire 1955, s. 210-211; Muhammed Abdullah 'İnan, "İbn Hayyân", *Terâcim İslâmiyye*, Kahire 1390/1970, s. 271-281; Şeşen, 73-4; Abdullah Cemâleddin. "Ebû Mervân İbn Hayân", *Awraq*, 2 (Madrid 1979), s. 19-28; Muhammed Abdulhamîd İsâ, "el-Muktebes li İbn Hayyân el-Endelüsî", *ed-Dâre*, VIII/3 (Riyad 1403/1983), s. 50-58.

¹⁷ *Una crónica anónima de 'Abd Al-Rahman III Al-Nâsir* (nşr. E. Lévi-Provençal-E. García Gómez), Madrid-Granada 1950.

¹⁸ *Las "Memorias" de Abd Allah, ultimo rey ziri de Granada* (nşr. ve İsp. Çev. Levi-Provençal-E. García Gomez), Madrid 1945, *Muzekkerâtu'l- Emir Abdullah* (nşr. Lévi-Provençal), Kahire 1955; *Memoirs of Abd Allah b. Bulukkîn* (İng. Çev. A. T. Tibi), Leiden 1986.

ise, E. Lévi-Provençal tarafından İbn İzârî'nin *el-Beyânu'l-muğrib*'inin XI. yüzyıl Endülüs tarihinden bahseden bölümüyle¹⁹ birlikte neşrettiği *müellifi meçhul bir kroniktir*. Bu kroniğe Selâ (Salé)'da özel bir kütüphanede tesadüf edilmiştir. Aynı Lévi-Provençal bahse konu kroniğin daha sonra R. Dozy'in *Histoire des Musulmans d'Espagne* adlı eserinin ikinci neşrinin ekleri arasında "Fragments d'une chronique des mulûk al-tawâif" ünvanı altında Fransızca tercümesini de vermiştir²⁰. Son olarak İspanyol Felipe Maillo Salgado eserin İspanyolca çevirisini neşretmiştir²¹.

Hayatının büyük bir bölümünü XI. yüzyılda hem Endülüs Emevî Devleti'nin çöküşüne hem de Mülûkût-Tavâif döneminde ülkenin küçük emirliklere ayrılarak parçalanmasına şahit olarak geçiren ünlü âlim İbn Hazm'ın değişik alanlarda kaleme aldığı pek çok eserinin günümüze kadar ulaştığı bilinmektedir. Bunlardan Endülüs tarihine ışık tutması bakımından iki tanesine değinmek gerekir. Birisi *Tavku'l-hamâme fi'l-ulfe ve'l-ullâf*²² diğeri ise *Cemheratu ensâbi'l-Arab*²³'dir. *Güvercin Gerdanlığı*²⁴ adıyla Türkçeye de çevrilmiş olan *Tavku'l-hamâme* aşk ve sevgi temalarını işlerken X. Ve XI. yüzyıl Endülüs'ündeki özel hayata dair anekdotlarla doludur. Sarayda ve saray dışında kadın erkek ilişkilerini anlamda bu eserden bir araştırmacının çıkaracağı malzeme az olmayacaktır. *Cemhera*'da ise Adnanîler, Kahtanîler ve Kudâalılar'dan ibaret büyük Arap kabileleri, bunların başka coğrafyalarla birlikte Endülüs'te yerleştikleri yerler, keza Endülüs'teki berberi kabileleri ve bazı önemli Müvelled sülaleler hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

XII. yüzyılda adını duyuran Gırnatalı tarihçi ve coğrafyacı İbn Gâlib'in *Ferhatu'l-enfus fi târihi'l-Endelus* adlı eserinin bulunduğunu, bu eserin coğrafyaya dair bölümünün Endülüs coğrafyası ve topografyasına, tarihe dair bölümünün ise müellifin yaşadığı döneme kadarki Endülüs tarihine ve Endülüslü ünlü şahsiyetlerle alakalı anekdotlara tahsis edildiğini muahhar müelliflerin ictibasları sayesinde bilmekteyiz. Mamafih muhtemelen IX. (XV.) yüzyılda yazılan *Ta'likun muntekan min Ferhati'l-enfus ti târihi'l-Endelüs*²⁵ adlı küçük bir ta'lik aracılığıyla eserin coğrafya bölümünün içeriği hakkında daha fazla bilgi edinilebilmekteyiz. Buna göre İbn Gâlib'in, kitabında yer alan coğrafi bilgilerin büyük bir kısmını Ahmed b. Muhammed er-Râzî'nin Arapça aslı kaybolmuş coğrafya

¹⁹ *Al-Bayân al-Mugrib, tome troisième, Histoire de l'Espagne musulmane au XI siècle texte arabe publié pour la première fois d'après un manuscrit de Fés, Paris 1930.*

²⁰ R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, Leiden 1932, III, s.215-35.

²¹ *Cronica anonima de los reyes de taifas*, Madrid 1991.

²² (nşr. D. K. Petrof), Leiden 1914; (nşr. L. Bercher), Cezayir 1949; (nşr. Hasan Kâmil es-Sayrafi), Kahire 1950; nşr. Tâhir Ahmed Mekki, Kahire 1395/ 1975, 1405/1985; (nşr. Nasr Ferid Muhammed ve diğeri), Kahire 1976; (nşr. Selâhaddin el-Kâsimî), Tunus 1401/1980, 1988; (nşr. İhsan Abbas), *Resâilu İbn Hazm* içinde, Beyrut 1401/1980; (nşr. Fâruk Sa'd), Beyrut 1992.

²³ (nşr. Lévi-Provençal), Kahire 1948; (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire 1962, 1977.

²⁴ (çev. Mahmut Kanık), İnsan yayınları, Ankara 1995.

²⁵ (nşr. Lütfü Abdulbedî), Kahire 1956.

eserinden aldığını ve İbn Hayyân, Mes'ûdî ve Ebû Ubeyd el-Bekrî gibi büyük coğrafyacılardan çalışmalarından da faydalandığını söylemek mümkündür. Eserde Endülüs eyaletleri ve bunlara bağlı diğer yerleşim merkezleri, buralara yerleşen Arap kabileleri, imar faaliyetleri, Endülüs'ün iktisadî ve malî tarihi, bilim tarihi, 400 (1009-1010) yılından sonraki siyasî gelişmeler, Hammûdîler dönemi ve özellikle Kurtubâ şehri hakkında geniş bilgiler verilmiştir²⁶.

Yazdıklarının bir bölümü günümüze ulaşmış olan bir başka Endülüslü tarihçi İbn Sahibu's-Salât (ö. 594/1198'den sonra)'tır. Onun *Kitâbu târîhi'l-men bi'l-imâme* adlı eseri, Muvahhidler dönemine tahsis edilmiştir. İslâm ve hıristiyan dünyası arasındaki ilişkilerle ilgili bilgiler, resmî mektuplar ve çeşitli yazışmalar, siyasî içerikli kasidelerle birlikte Muvahhidler'in Endülüs'teki faaliyetlerine dair tarihi verileri de ihtiva etmektedir. Bu kitaptan İbnü'l-Kattân, İbn İzârî, İbnü'l-Ebbâr, İbn Abdülmelik, İbn Ebû Zer, Ali el-Ceznâî, Lisânuddin İbnü'l-Hatîb, İbn Haldûn, el-Makkarî gibi birçok tarihçi faydalanmıştır. Esasında üç cilt olan eserin birinci ve üçüncü ciltleri kayıptır, 554-S68 (1159-1173) yılları arasını kapsayan II. cildi günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir²⁷.

XIV. yüzyılda idarî, ilmî ve edebî kişiliğiyle temayüz etmiş olan Nasrî vezirlerinden Lisânuddin İbnü'l-Hatîb (ö. 776/1374-75), ülkesinin siyasî ve kültürel tarihine dair birden fazla eser telif etmiştir. *el-İhâta fî ahbâri Gırnata*²⁸ bunlardan biridir. Eser Gırnata'nın tarih, coğrafya ve topografyasına dair bilgileri ve şehirle herhangi bir bağlantısı olan önemli şahsiyetlerin biyografilerini içermektedir. Kitapta biyografileri yer alan kişilerin eserlerinden örnekler verilmiştir. Müellif, 761-769 (1359-1368) yılları arasında yazdığı eserin sonuna kendi hayat hikâyesini de eklemiştir. O bu eserini yazarken İbnü'l-Kûtiyye, Feth b. Hakan el-Kaysî, İbn Sâhibussalât, İbn Hayyân, İbn Bessâm eş-Şenterînî, İbn Asker el-Gassânî, İbn İzârî el-Merrâkuşî, İbnü'l-Ebbâr ve İbn Beşkuvâl gibi seleflerinin kitaplarını kaynak olarak kullanmıştır. Ebû Yahya İbn Âsım *el-İhâta*'ya zeyil mahiyetinde *er-Ravdu'l-erîz* adıyla bir eser kaleme almıştır²⁹. *A'mâlu'l-a'lâm fimen büyî'a kable'l-ihtilâm min mulûki'l-İslâm* İbnü'l-Hatîb'in bir diğer önemli eseridir. Müellif bu eseri, İslâm dünyasında çocuk yaşta hükümdar ilân edilen kişileri tanıtmak ve küçük yaşta hükümdar olmanın dinen meşru olduğunu kanıtlamak amacıyla yazmaya başlamışsa da bu çerçeveyi aşarak genel bir İslâm tarihine dönüşmüştür. Üç bölümden oluşan eserin Endülüs tarihine dair kısmı neşredilmiş bulunmaktadır³⁰. Bu bölümde Endülüs Emevileri, Mülûküt-Tavâif, Endü-

²⁶ Bkz. Câsim el-Ubûdî, "İbn Gâlib", *DîA*, XIX, 501-2.

²⁷ (nşr. Abdulhâdî et-Tâzî), Beyrut 1964.

²⁸ (nşr. Muhammed Abdullah 'Înân), I-IV, Kahire 1955-1957. *el-İhâta*'nın bu baskıda yer almayan bazı bölümleri Abdüsselam Şekûr tarafından neşredilmiştir (Titvân 1988).

²⁹ Bkz. Câsim el-Ubûdî-Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb, Lisânuddîn", *DîA*, XXI, 74. Krş. J. Bosch-Vila, "İbn al-Khatib", *EI* (2-İng.), III, 835-837.

³⁰ *Tarihu İsbanya el-İslâmiyye* (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat 1934; Beyrut 1956. Bu kısım daha sonra Wilhelm Hoenerbach tarafından bazı ilâvelerle yayımlanmış ve Almancaya çevrilmiştir (Zürih-Stuttgart 1970).

lüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler dönemleri, Ganî-Billâh Muhammed'e kadar Nasrî sultanları, Hıristiyan İspanyol krallıklarıyla ilişkilerden söz eden orijinal bilgiler mevcuttur. Secili ve ağıdalı bir dille kaleme alınan eserde bir çok şiir örneğine de tesadüf edilmektedir. Müellifin *el-Lemhatu'l-bedriyye fi'd-Devleti'n-Nasriyye*³¹ adlı eseri, Nasrîler'in kuruluşundan 765/1364 yılına kadarki tarihini ihtiva eder. Bir önceki esere nispetle dili daha az ağıdaldır. İbnu'l-Hatîb, 765/1364'te tamamladığı *Rakmu'l-hulel fi nazmi'd-duvel*³² adlı manzum eserinde ise, Nasrîler ve Merînîler'e kadar içinde Endülüs'ün de bulunduğu İslâm tarihini hikaye etmiştir. (Tunus 1316/1898-99). Müellif, kullanılan ağıdalı şiir dili nedeniyle anlaşılması zor olduğu için daha sonra bu eserine bir şerh yazma ihtiyacını hissetmiştir³³. Müellifin bazı risalelerini ve yazdığı resmi evrakı ihtiva eden, dolayısıyla da Nasrîler'in resmi yazışmalarındaki içerik ve üslubu tanıma-da önemi büyük olan *Reyhânetu'l-küttâb*³⁴ adlı eseri bugün elimizde bulunmaktadır.

İbnu'l-Hatîb'e ait içinde Endülüs tarihine dair malumatın bulunduğu irili ufaklı başka birçok eser daha mevcuttur. Bunlardan tarihle alakaları daha fazla kurulabilecek şu beş esere ayrıca temas etmekte yarar vardır: *Mi'yarü'l-ihtiyar fi zikri'l-meâhid ve'd-diyâr*³⁵, *Hatratu't-tayf fi rihleti's-şitâ ve's-sayf*³⁶, *et-Tâcu'l-muhallâ*³⁷, *Künâsetu'd-dukân ba'de intikâlis's-sükkân*³⁸. *Mi'yarü'l-ihtiyar* Endülüs şehirlerinden Gırnata, Levşe (Loja), Vâdiâş (Guadiax), Mâleka, Runde (Ronda), Meriye (Almería) ile Mağrib şehirlerinden Sebte, Tanca, Selâ, Miknâs ve Fas'ın tarihleri, coğrafyaları, demografik yapıları, iktisadî ve ictimaî durumlarından bahseder. Eserin iki bölümünden her biri daha sonra ayrı ayrı neşredilmiştir³⁹. *Hatratu't-tayf*, İbnu'l-Hatîb'in Nasrî sultanı I. Yusuf'la Gırnata'nın güneyine yaptığı seyahat sırasındaki gözlemlerini ihtiva eder. XIV. yüzyılda Gırnata'da yaşayan meşhur şahsiyetlerin hal tercümelerini ihtiva eden *et-Tâcu'l-muhallâ*'nın numaralı birer elyazma nüshası mevcuttur. Kitabın baş tarafı *Reyhânetü'l-küttâb*'a da alınmıştır (II, 361-410), ayrıca Muhammed Kemal

³¹ Eserin muhtasar bir neşri ilk defa Muhibbuddin el-Hatib tarafından gerçekleştirilmiştir (Kahire 1347/1928). Daha sonra bir heyet tarafından tekrar neşredilmiştir (Beyrut 1400/1980).

³² Tunus 1316/1898-99.

³³ *Şerhu Rakmi'l-hulel fi nazmi'd-duvel* (nşr. Adnan Derviş), Dimaşk 1990

³⁴ *Reyhânetu'l-küttâb ve nuc'atü'l-muntâb* (nşr. Muhammed Abdullah 'inân), I-II, Kahire 1980-1981. Eserde Nasrîler'le Merînîler arasında teati edilen bazı resmi mektuplar Mariano Gaspar Remiro tarafından İspanyolcaya çevrilmiştir (*Correspondencia Diplomática entre Granada y Fez* [siglo XIV], Granada 1916).

³⁵ Fas 1325.

³⁶ *Beiträge zur Geschichte des Westlichen Araber* (nşr. Marcus Joseph Müller), München 1866, s. 14-41.

³⁷ Escorial, nr. 554, Madrid; el-Hizânetu'l-âmme, nr. 1102, Rabat.

³⁸ (nşr. Muhammed Kemal Şebâne), Kahire 1968.

³⁹ Eserin birinci bölümü Francisco Javier Simonet tarafından (*Descripción del Reino de Granada*, Madrid 1860), ikinci bölümü ise Marcus Joseph Müller tarafından (*Beiträge zur Geschichte des Westlichen Araber*, München 1866) neşredilmiştir. Kitap ayrıca İspanyolca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (nşr. Muhammed Kemal Şebâne, Fas 1977).

Şebâne tarafından neşredilmiştir⁴⁰. Son olarak *Künâsetu'd-dukân*, İbnu'l-Hatîb'in Selâ'da sürgünde iken Nasrî sultanı I. Yusuf'a ve Merinî sultanı Ebû İnân'a yazdığı mektuplardan oluşmakta olup, Gırnata-Mağrib arasındaki ilişkilerin bir dönemine ışık tutması bakımından oldukça önemlidir⁴¹.

Muhtemelen İbnu'l-Hatîb'in çağdaşı olan, ancak ismi bilinmeyen bir müellif bize *Zikru bilâdi'l-Endelus*⁴² adlı önemli bir tarih kaynağını bırakmıştır. Kaynağın başında Ahmed er-Razî örneği takip edilerek Endülüs'ün coğrafyası, tek tek şehirleri hakkında bilgi verilir. Bunu Endülüs'ün fethine, Endülüs Emevî hükümdarlarına ve Mülûkû't-Tavâif dönemine dair haberler takip eder. XIV. yüzyılda yazılmış olması muhtemel görünmekle birlikte, müellifin Mülûkû't-Tavâif dönemi sonrası haberlere, bir başka ifadeyle Murâbitlar ve Muvahhidler dönemlerine yer vermemesi, eseri tamamlamaya ömrünün yetmediğini düşündürmektedir.

İbnu'l-Hatîb ve *Zikr*'den sonra Endülüs tarihi, daha doğru bir ifadeyle Nasrîler dönemi hakkında bir Endülüslünün kaleminden çıkan sadece tek bir esere sahip bulunmaktayız. *Nubzetü'l-'asr fî inkidâi devleti Benî Nasr*⁴³ adlı bu eserin de müellifinin kim olduğu bilinmemektedir. Eserde Nasrî sultanlarından son üçünün, yani Ebu'l-Hasan Ali b. Sa'd, oğlu Ebû Abdullah es-Sağîr (XII. Muhammed-son sultan) ve ez-Zagal olarak meşhur olan Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd'ın dönemlerinde meydana gelen siyasî, ictimâî ve dinî gelişmeler anlatılmakta olup, anlatım üslubundan müellifin, bu olaylara bizzat tanıklık etmiş yahut tanıklık edenleri dinlemiş Gırnata eşrafından bir kişi olduğu, ancak Hıristiyan baskısı altında kimliğinin deşifre olmaması için esere adını yazmaktan kaçındığı tahmin edilebilmektedir. Daha sonra eserinden söz edilecek olan el-Makkarî, Nasrîler'in son dönemini büyük ölçüde bu esere dayanarak yazmıştır.

Bazı istisnalarla birlikte buraya kadar "tarih/kronik" adı altında tasnif edilebilecek eserlerden söz edildi. Şimdi de, tarih, özellikle de kültür tarihi kapsamında mutlaka müracaat edilmesi kaynaklardan olan "tabakât ve terâcim" türü eserler hakkında malumât serdedilecektir. Bu bağlamda kronolojik sıra içerisinde bahse konu olacak başlıca kaynaklar el-Huşenî'nin *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-*

⁴⁰ Muhammediye 1397/1977.

⁴¹ İbnu'l-Hatîb'in hayatı, eserleri ve tarihçiliği hakkında geniş bilgi için bkz. Nizamettin Parlak, *İbn Hatîb ve Tarihçiliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008 (Basılmamış Doktora tezi).

⁴² (nşr. Luis Molina), Madrid 1983. Luis Molina'dan önce Huseyn Mu'nis *Zikr*'in hem Kurtuba'yı tanıtan hem de Endülüs'ün fethine dair kısımlarını ayrı ayrı neşredip değerlendirmiştir ("Vasfun cedîdun li Kurtubati'l-İslâmiyye", *Revista del Instituto de Estudios Islâmicos de Madrid*, XIV (1965-66), s.161-81; "Rivâye cedîde 'an fethi'l-muslimîn li'l-Endelus...", *Revista del Instituto de Estudios Islâmicos de Madrid*, XVIII (1974-75), s.79-130. Yine Endülüs Emevîleri'nin başvezirlerinden el-Mansûr'un Hıristiyan krallıklar üzerine yaptığı seferler ise Luis Molina tarafından İspanyolca çevirisiyle birlikte neşredilmiştir ("Las campañas de Al Manzor a la luz de un nuevo texto", *Al-Qantara*, II (1981), s. 209-63).

⁴³ (nşr. J. Müller), Gottinghen 1863; (nşr. Muhammed Rıdvan ed-Dâye), Dâru Hassân, Dimaşk 1984. İkinci neşirde dış kapak *Âhiru eyyâmi Gırnâta* adını taşımakta, kitabın gerçek adı iç kapakta zikredilmektedir.

muhaddisîn ve Kudâtu Kurtuba, İbnu'l-Faradî'nin *Tarihu ulemâ'l-Endelüs*, el-Humeydî'nin *Cezvetü'l-muktebes*, ed-Dabbî'nin *Buğyetü'l-multemis*, Feth b. Hakân'ın *Kalâid*, İbn Beşkuval'ın *es-Sıla*, İbnu'l-Ebbâr'ın *el-Hulletü's-siyerâ*, İbnu'z-Zübeyr'ın *Sılatu's-Sıla*, en-Nübahî'nin *Merkabetü'l-'ulyâ*, nihayet İbn Cülcül'ün *Tarihu'l-etıbbâ ve'l-hukemâ* adlı eserleri olacaktır.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Haris b. Esed el-Huşenî (ö. 361/971) her ne kadar Kayrevan doğumlu olsa da, aldığı kültür ve hizmet sunduğu toprak bakımından onu Endülüslü saymak daha doğrudur. Aynı zamanda iyi yetişmiş bir Malikî fakihî olan el-Huşenî'nin bizi ilgilendiren iki eserinden biri olan *Kudâtu Kurtuba*⁴⁴sı kaynaklarda *Târîhu kudâti'l-Endelüs ve Ahbâru'l-kudât bi'l-Endelüs* şeklinde de geçmektedir. Fetihden 358/969 yılına kadar Kurtuba'da görev yapan kadıların hayatlarının anlatıldığı eserde ictimâî hayatla ilgili son derece ilginç ve önemli anekdotlarla karşılaşmaktadır. Aynı tespit müellifin *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*⁴⁵ adlı eseri için de geçerlidir. Bu eserde Arap alfabesindeki harf sırasına riayet edilmek suretiyle hicrî dördüncü/miladî X. yüzyıl ortalarına kadar Endülüs'de adını duyurmuş ve çoğu III ve IV. asırlarda yaşamış olan 527 fakih ve muhaddisin hayatları hakkında az ya da çok bilgi verilmektedir. El yazması nüshadaki tahribat ve siliklikler yüzünden matbu metinde zaman zaman okunamayan, bu nedenle de boş bırakılan yerler yahut satırlarla karşılaşmaktadır. Buna rağmen dinî ilimler bakımında Endülüs'ün fetihden X. yüzyıl ortalarına kadarki tecrübesini anlama çabalarına bu eserin sağlayacağı katkının önemi ve büyüklüğü kuşkudan uzaktır. Eser İbnu'l-Faradî ve Kâdî İyâd başta olmak üzere sonraki Mâlikî müellifleri için önemli bir kaynak olmuştur.

El-Huşenî'nin muasırı, hekim ve aynı zamanda felsefe tarihçisi olan Ebû Dâvûd Süleyman b. Hassan b. Cülcül (ö. 384/994), bize *Tabakâtu'l-etıbbâ ve'l-hukemâ*⁴⁶ adlı -bazı kaynaklarda *Ahbâru'l-etıbbâ* diye de geçer- bir eser bırakmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere felsefecileri ve hekimleri tanıttığı bu eser, Endülüs bilim tarihi açısından çok önemlidir. 377/987'de yazılan eserde değişik milletlerden hekim ve filozofların biyografileri dokuz tabaka halinde verilmiş, Endülüslüler'den dokuzuncu tabakada söz edilmiştir. Bu bölümü, aslında kitabın en özgün bölümü olarak nitelemek mümkündür. Eser daha sonra gelen düşünce ve bilim tarihçileri, özellikle de İbnu'l-Kıftî, İbn Ebî Usaybia ve Kâdî Sâid için, başlıca kaynaklardan birini teşkil etmiştir. İbn Cülcül'ün kaynakları arasında ise, İshak b. Huneyn'in *Târîhu'l-etıbbâ ve'l-hukemâ* adlı eseriyle Huneyn b. İshak'ın *Nevâdiru'l-felâsife'si*, ayrıca Orosius, Heron ve Sevilalî (İşbîliye) Isidorus gibi Batlı müelliflerin eserleri bulunmaktadır. İbn Cülcül, Latin kaynaklarını kul-

⁴⁴ *Historia de los jueces de Córdoba* (nşr. ve İsp. Çev. Julian Ribera y Tarrago), Madrid 1917; (nşr. İzzet el-Attâr), Kahire 1372/1952, 1373/1954, 1966; (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989.

⁴⁵ (nşr. Maria Luis Ávila ve Luis Molina), Madrid 1992.

⁴⁶ (nşr. Fuâd Seyyid), Kahire 1955; Beyrut 1405/1985.

lanan ilk müslüman müellif olarak tanınır⁴⁷.

Künyesi Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî şeklinde olan İbnu'l-Faradî (ö. 403/1013) edipliği, fakihliği ve hadis hafızlığı yanında tarihçiliği ile de temayüz etmiştir. O, fakihleri ve muhaddisleri de içine alacak şekilde Endülüs'ün âlimleri ve devlet adamları hakkında biyografi yazan ilk kişidir. *Tarihu ulemâi'l-Endelüs*⁴⁸'ü aynı zamanda ülkenin siyasî tarihi hakkında önemli bilgiler içerir. Eserin başlangıcında Endülüs Emevî hükümdarları hakkında çok genel bilgileri içeren bir giriş kısmı mevcuttur. Bu girişe I. Abdurrahman'la başlanır, II. Hişam'la son verilir. Müellif bundan sonra ise alfabetik sırayı gözeterek değişik alanlarda isim yapmış âlimlerin biyografilerini sunmaktadır. Bu arada muayyen bir ismi taşıyan Endülüslüler hakkında bilgi verilirken, ülkede aynı adı taşıyan yabancılar varsa “bu isimli yabancılar” başlığı altında onlara da değinilmektedir. İki kısımdan ibaret olan ve 1651 hal tercümesini ihtiva eden eserde önceki yüzyıllardan şahsiyetler de olmakla birlikte daha çok hicrî dördüncü/miladî onuncu yüzyıl sîmâlarına yer verilmiştir⁴⁹.

XI. yüzyılda yaşamış ve Tuleytula'da kadılık görevi de üstlenmiş olan Ebu'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Sâid (ö. 462/1070) bize *Tabâkâtu'l-ümem*⁵⁰ adlı çok önemli bir eser bırakmıştır. Bu eser her ne kadar adında “tabakât” kelimesi geçse de, yazılış tarzı, amacı ve içeriği bakımından yukarıdaki eserlerden biraz farklıdır. Buna rağmen “tabakât-terâcim” kitapları arasında zikredilmesinde bir beis yoktur. Eserin asıl yazılış gayesi geçmiş milletlerin ilim karşısındaki tavrı ve yaptıkları hakkında bilgi vermektir. Bu yönüyle İslâm kültüründe benzeri çok olmayan eserlerden biridir. Eserde geçmiş toplumlar ilimle uğraşanlar ve uğraşmayanlar şeklinde ikiye ayrılır. Endülüslüler, Hintliler, Farslar, Keldaniler, Grekler ve Mısırlılar'la birlikte ilme hizmet eden toplumlar arasında sayılır. “Endülüs'te İlimler” başlığı altında bu ülkede fetihden itibaren değişik ilim dallarındaki gelişmeler, dinî durum, coğrafî yapı, bazı ilim dallarında yıldızı parlayan isimler ve eserleri tanıtılmaktadır.

Mayürka (Mallorca) doğumlu olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Nasr el-Humeydî (ö. 488/1095) hadis ve fıkıh alanındaki şöhretiyle birlikte tarihe de ilgi duymuştur⁵¹. Onun *Cezvetü'l-muktebes*⁵²'ini, İbnu'l-Faradî'nin *Tarihu ulemâi'l-Endelüs*'üne yazılmış ilk zeyl olarak niteleyebiliriz. Müellifin Bağdat'ta

⁴⁷ İbn Cülcül ve eserleri hakkında bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 272; *Suppl.*, I, 422; Fuad Sezgin, *GAS*, III, 309-310; Bekir Karlığa, “İbn Cülcül”, *DİA*, XIX, 403-4; A. Dietrich, “İbn *Ḍiuldjūl*”, *EI* (2-İng.), III, 755-56.

⁴⁸ (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989.

⁴⁹ İbnu'l-Faradî ve eserleri hakkında bkz. Pons Boigues, 105-08; Brockelmann, *GAL*, I, 412; *Suppl.*, I, 577-578; Şeşen, 85-6.

⁵⁰ (nşr. Luis Şeyhu el-Yesû'î), Frankfurt 1999.

⁵¹ El-Humeydî hakkında bkz. Muhsin Cemâleddin, “el-Humeydî”, *Mecelletu'l- Kulliyeti'l-Âdâb*, X (Bağdad 196), s. 179-206; Zeytûn Beygam, “Hayâtü Ebî Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr el-Humeydî ve mu'elleftâhû”, *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXVI/1-2 (İslâmâbâd 1412/1991), s. 447-470; Ahmet Yücel, “Humeydî, Muhammed b. Fütüh”, *DİA*, XVIII, 358.

⁵² (nşr. Muhammed Tâvî et-Tancı), Kahire 1372/1952; (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989.

yazmayı kararlaştırdığı bu eserinde hadisçiler, fakihler, edipler ve tarihçilere yer vermiştir. İbnu'l-Faradî gibi oda eserine Endülüs Emevî hükümdarları ve Hammûdiler hakkında genel malumat sunan bir bölümle başlamıştır. Bunun ardından, ağırlık IV. yüzyılda olmak üzere V/XI. yüzyıl ortalarına kadar biyografilerini verdiği şahsiyetlere önce adı Muhammed olanlardan başlamış, sonra geri kalan isimlerde alfabetik düzeni uygulamıştır. Ahlakî hassasiyetinin bir yansıması olarak biyografi sahiplerinden söz ederken ahlakî içerikli anekdotları öne çıkarmaya gayret etmiştir. Mamafih, biyografi bilgileri içinde Endülüs'ün siyasî ve ictimaî durumunu anlamamıza yardımcı olan anekdotların sayısı da az değildir.

Daha çok Feth b. Hâkân diye bilinen Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Hâkân b. Abdillâh el-Kaysî el-İşbîlî (ö. 529/1135 [?]) Endülüs'ün yetiştirdiği meşhur edip ve biyografi yazarlarından biridir. El-Huşenî gibi onun da konumuz bağlamında iki eserinden söz etmeliyiz. Bunlardan biri, *Kalâidu'l-ikyân fî mehâsini'r-ru'esâ ve'l-kudât ve'l-küttâb ve'l-a'yân*⁵³ adını taşımaktadır. Dönemindeki birikimleri sonraki nesillere aktarmak amacıyla yazdığını söylediği, bir mukaddime ve dört ana bölümden meydana gelen bu eserin birinci bölümünü edebiyata ilgi gösteren emîr, vali, kumandan ve bunların çocuklarına, ikinci bölümü vezirlere, üçüncü bölümü kadı ve âlimlere, dördüncü bölümü de edip ve şairlere tahsis etmiştir. Eserde XI ve XII. yüzyıllarda yaşamış toplam altmış dört meşhur şahsın biyografisi yer almaktadır. Kişiler tanıtılırken haklarında hem edebî hem tarihî bilgi verildiği ve edebî bilgilerin daha ağırlıklı olduğu görülür. Müellif bu bilgileri ya hal tercümesini sunduğu kimselerden mektupla sorarak veya şahsen tanıdıklarını bizzat araştırarak yahut üçüncü kişilerden duyduklarına dayalı olarak temin etmiştir. Eserde başka hiçbir kaynaktan rastlanmayan bilgiler bulunmaktadır. Feth b. Hâkân'ın öteki eserinin adı ise, *Matmahu'l-enfûs ve mesrahu't-teennûs fî mulehi ehli'l-Endelüs*⁵⁴tür. Bu eserin büyük, orta ve küçük olmak üzere üç farklı nüsha halinde hazırladığı anlaşılmaktadır. el-Makkarî'nin açıklamasından, büyük ve orta hacimdeki nüshaların, bazıları hakkında daha önce *Kalâidu'l-ikyân*'da da bilgi verilen emîr ve sultanlara tahsis edildiği öğrenilmektedir; günümüze ulaşan küçük nüsha ise yalnız Endülüs'te yetişen emîr, vezir ve ediplere ayrılmıştır. Eser seçili nesirle kaleme alınmış, ayrıca adı geçen bazı şahsiyetlere ait şiirlere de yer verilmiştir. Seçilen örnekler daha çok işret meclisleriyle tabiat tasvirlerine aittir. Üç bölümden meydana gelen kitabın telifi sırasında kronolojik ya da alfabetik düzen uygulanmamış, biyografileri verilen kişilerin sosyal statüleri dikkate alınarak birinci bölümde vezirler, ikincisinde fukaha ve ulemâ, üçüncüsünde kâtiplerden söz

⁵³ Paris 1277/1860; Bulak-Beyrut 1283; Kahire 1320; Tunus 1386/1966, 1990; Zerkâ-Ürdün 1989. *Kalâidu'l-ikyân* için çeşitli şerhler yazılmıştır. Bunlardan Ebû Abdullah Muhammed b. Kasım b. Zâkür el-Fâsî'nin *Ferâidu't-tibyân 'alâ Kalâidi'l-ikyan*'ı (Rabat el-Hizânetü'l-âmmе, nr. 2291) ile Muhammed b. Muhammed el-Hu-seynî'nin *Mikyâsu'l-fevâid fî şerhi mâ hufiye mine'l-Kalâ'id*'i (Rabat el-Hizâ-netü'l-âmmе, nr. 1802) meşhurdur. İbn Fazlullah el-Ömerî eseri ihtisar etmiş ve bu çalışma Ahmed Teymur Paşa tarafından yayımlanmıştır (*Mecelletu'l-Mecma'î'l-İlmîyyi'l-Arabî bi Dımaşk*, III/ 341 [1922]).

⁵⁴ İstanbul 1302; Kahire 1325; Amman 1983; Beyrut 1983.

edilmiştir. İçkiye olan düşkünlüğü nedeniyle kendisini ikaz eden bir kadının adını eserinden sildiği yahut bazı kişilerden kitabında övgüyle söz edebilmek için para aldığına dair söylentiler, Feth b. Hâkân'ın aktardığı malumâtın güvenilirliği hakkında az ya da çok şüphe hâsıl etse de, sahihi sakimden ayırma kapasitesine sahip titiz bir araştırmacı için zikredilen eserlerin önemli miktarda sağlam malzeme barındırdıkları muhakkaktır⁵⁵.

Künyesi Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mesûd b. Mûsâ b. Beşkuvâl b. Yusuf b. Dâhe el-Ensârî şeklinde olan İbn Beşkuval (ö. 578/1182-3), muhad-disliği ve fakihli yanında aynı zamanda tarihçidir de. Birçok eseri olmakla birlikte onun ismini unutulmazlar arasına yazdıran *Kitabu's-Sıla*⁵⁶ adlı kitabı olmuştur. El-Humeydî'nin Cezve'si gibi *es-Sıla* da İbnu'l-Faradî'nin *Tarihu ulemâ'î'l-Endelüs*'üne yazılmış zeyiller arasında sayılır. Eser 3 Cemâziyelevvel 534'te (26 Aralık 1139) tamamlanmış, ancak daha sonraki yıllarda müellif tarafından bir kez daha gözden geçirilerek bazı ilâveler yapılmıştır. Yukarıda zikredilen terâcim kitaplarından farklı olarak *es-Sıla*'nın başında siyasi tarihe dair bir giriş mevcut değildir. Eserde Ahmed isminden başlanarak ve bundan itibaren alfabetik sıraya riayet edilerek, başta hadis ve fıkıh olmak üzere muhtelif ilim dallarına mensup 1541 kişinin biyografisi, yani hal tercümesi sunulur. Kişilerin hayatları anlatılırken sırasıyla isimleri, doğup büyüdüğü şehirler, lakapları, künyeleri, hocaları, öğrencileri, hadisçi iseler rivayette buldukları kişiler ve kendilerinden hadis rivayet edenler, gittikleri şehirler, doğum ve ölüm yerleriyle tarihleri verilir. Eser Endülüs'ün siyasal, kültürel ve sosyal tarihi açısından mutlaka başvurulması gereken temel kaynaklardan biridir; ayrıca Kurtuba'nın coğrafyası ve topografik yapısı açısından da önem taşır. *Es-Sıla*'da yararlanılan kaynaklar arasında Ebû İshak İbn Şinzîr el-Ümevî'nin *Kitâbu'r-rivâyât*, Ebû Ömer Ahmed b. Afîf el-Kurtubî'nin *Ahbâru kudât ve fukahâ bi Kurtuba*, Abdullah b. İsmail b. Muhammed'in *Şuyûhu İbn Hazrec* ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdurrahman el-Ensârî'nin *Târihu Fukahâi Tuleytula* adlı eserleri başta gelir. İbn'l-Ebbâr (ö. 658/1260)'ın *Kitâbu't-Tekmile*'si, İbn Abdulmelik el-Merrâkuşî (ö. 703/1303)'nin *ez-Zeyl ve't-Tekmile*'si, İbnu'z-Zübeyr es-Sekafî el-Girnâtî (ö. 708/1308)'nin *Sılatu's-Sıla*'sı *Kitâbu's-Sıla* üzerine yazılan zeyillerdir⁵⁷.

Hadis âlimi ve tarihçi Ebû Cafer Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. Amîre ed-Dabbî (ö.599/1203)'nin günümüze ulaşan tek eseri *Buğyetü'l-multemis fi târihi ricali ehli'l-Endelüs*⁵⁸tür. El-Humeydî'nin Cezve'sinin, Endülüs emirlerinin krono-

⁵⁵ Feth b. Hâkân ve eserleri hakkında ayrıca bkz. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 579; Şeşen, 112; Mehmet Özdemir, "Feth b. Hâkân el-Kaysî", *DİA*, XII, 453-55; M. Ben Cheneb-Ch. Pellat, "al-Fath", *EI* (2-İng.), II, 838.

⁵⁶ (nşr. F. Codera y Zaidin), I-II, Madrid 1882-1883; (nşr. İzzet el-Attar), Kahire 1374/1955; (İbrahim el-Ebyarî), I-II, Kahire-Beyrut 1410/1989

⁵⁷ İbn Beşkuval ve eserleri hakkında bkz. Pons Boigues, 246-49; Brockelmann, *GAL*, I, 415; *Suppl.*, I, 580; Şeşen, 126; Nadir Özkuyumcu, "İbn Beşkuvâl", *DİA*, XIX, 377-78; M. Ben Cheneb-A. Huici Miranda, "İbn Bashkuvâl", *EI* (2-İng.), III, 733-734

⁵⁸ (nşr. F. Codera-J. Ribera), Madrid 1884-1885; Kahire 1967; (nşr. İ. El-Ebyarî), Kahire-Beyrut 1410/1989. Madrid baskısında okunamadığı için bazı yerler boş bırakılmış ya da bazı biyografiler →

lojik olarak düzenlenmiş biyografilerini ihtiva eden mukaddimesini olduğu gibi eserine alan Dabbî, aynı metodu kullanarak daha sonraki emirlerin biyografilerini de ilâve etmek suretiyle kendi mukaddimesini oluşturmuş ve Hıristiyanlar karşısında 1195'te kazanılan Erek zaferiyle mukaddimesini noktalamıştır. Bunun, el-Humeydî'nin Cezve'sinde olduğu gibi Muhammed adlı kişilerin biyografileri takip etmiştir. Diğer isimlerde ise alfabetik düzene uyulmuştur. Müellifin de ifade ettiği gibi hal tercümesi verilenler arasında hadisçiler, edipler, şâirler, önde gelen siyasî-askerî şahsiyetler yer almaktadır. Müellif XI. yüzyıl ortalarına kadar olan hal tercümelerinde daha ziyade Cezve'ye istinad etmiştir. Cezve'deki hal tercümelerinden 825 tanesini alması, açıkça bunu göstermektedir. XI. yüzyıl ortalarından 595/1195 yılına kadar geçen yaklaşık bir buçuk asırlık süre içinde yaşamış olan biyografî sahiplerini ise müellifin kendisi ilave etmiştir. Bu haliyle *Buğye*'yi, Cezve'nin zeyili olarak nitelemek yanlış olmasa gerektir⁵⁹.

XIII. yüzyıl müelliflerinden olup, kısaca İbnu'l-Ebbâr diye anılan; hadisçiliği, edipliği, kâtipliği ve tarihçiliği ile ünlenen Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudaî (ö. 658/1260)'nin birkaç eserinden söz etmek gerekir. Bunlardan ilki, *el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kâdi'l-İmâm Ebî Ali es-Sadefî*⁶⁰'dir. Müellifin hocası Ebû Ali es-Sadefî'nin hocaları, âlim arkadaşları ve öğrencileri hakkında yazılmış bir biyografî kitabıdır. Mağrib tarzı alfabetik sıra esas alınmak suretiyle 315 kişinin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi verir. Müellifin bir diğer eseri *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*⁶¹ adını taşır. Kaynaklarda İbn Beşkuvâl'in es-Sıla'sının zeyli olarak tanıtılan bu eser, 2188 Endüslü ilim ve edebiyat adamının biyografisini içermektedir. Mağrib usulü alfabetik sırayla düzenlenmekle beraber zaman zaman bu sıraya uyulmamıştır. Telif tarihi büyük bir ihtimalle el-Mu'cem'den önce olan kitapta verilen bilgiler genellikle kişilerin doğum ve ölüm tarihleri, beldeleri, hocalarının veya talebelerinin isimleriyle sınırlıdır. Müellifin *Kitâbu'l-Hulleti's-siyerâ*⁶²'sı hicrî

→ →

birbirine karıştırılmıştır. Az da olsa boşluklarla Kahire-Beyrut baskısında da karşılaşılmaktadır. Bkz. Mehmet Aykaç, "Dabbî, Ahmed b. Yahya", *DİA*, VIII, 396.

⁵⁹ Ed-Dabbî hakkında ayrıca bkz. Pons Boigues, 257-59; Brockelmann, *GAL, Suppl.*, I, 580; Aykaç, VIII, 395-96.

⁶⁰ (nşr. F. Codera), Madrid 1885-1886; Bağdad 1966 (Madrid baskısının tıpkıbasımı); Kahire 1967; (nşr. İ. El-Ebyarî), Beyrut-Kahire 1402/1982.

⁶¹ (nşr. F. Codera), Madrid 1889. Bu eksikliklerin bir bölümü, daha sonra Cezayir'de el-Mektebetü'l-vataniyye'deki 1735 numaralı nüshadan faydalanılarak M. Alarcon ve Angel Gonzales Palencia tarafından tamamlanmıştır ("Apndice a la edición de Codera de la *Técnila de Aben al-Abbâr*", *Miscelanea de Estudios y Textos Arabes*, Madrid 1915, s. 147-690). Diğer eksiklikleri ise Fas'ta buldukları bir el yazmasından istifadeyle Alfred Bel ve Muhammed Ben Şeneb tamamlamışlardır (*Tecmilât as-Sıla. Texte arabe, d'après un ms. de Fez. Tome 1 complétant les deux volumes édités par Codera*, Cezayir 1920). Yine Muhammed Ben Şeneb eserin mukaddime kısmını bularak Fransızca tercümesiyle birlikte neşretmiştir ("L'introduction d'Ibn al-Abbâr à sa *Técnila*", *Revue Africaine*, LIX [1918], s. 296-297, 306-335). Daha sonra İzzet el-Attâr'ın düzeltmeleriyle Mektebetü'l-Musennâ tarafından yayımlanan (I-II, Kahire 1955) eserdeki kadın müelliflere ait biyografileri de M. Mustafa Behçet müstakil olarak neşretmiştir ("A'lâmu nisâi'l-Endelüs", *el-Mevrid*, X/X/ 1 [Bağdad 1990], s. 100-124)

⁶² Eserin önemine ilk defa Reinhart Dozy dikkat çekmiş ve ondan bazı kişilerin hal tercümelerini neşretmiştir (*Notices sur quelques manuscrits arabes*, Leyde 1847-1851; *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen âge*, Paris-Leyde 1881, I, Ek-X, XX, XXIV; → →

I./miladî VII. yüzyıldan VII./XIII. yüzyıla kadar hükümdar, vezir, kâtip ve âlim gibi önemli şahsiyetlerden şiirle meşgul olmuş 217 kişinin biyografisini ve şiirlerinden örnekleri içerir; ihtiva ettiği şiirler kadar verdiği Mağrib ve Endülüs tarihiyle, hatta Doğu İslâm dünyasıyla ilgili bilgiler bakımından da temel bir kaynaktır. Mukaddime dışında metinde seciden uzak, düzgün ve sade bir üslûp kullanılmış, biyografiler yüzyıllara göre sıralanarak verilmiştir⁶³.

İbnu'l-Ebbâr gibi Ceyyânlı Ahmed b. İbrahim b. Ez-Zübeyr (ö. 708/1309) de İbn Beşkuval'ın *es-Sıla'sına Sılatu's-Sıla* adıyla bir zeyil hazırlamıştır. O bu çalışmasında hem Endülüs'lülerden hem de Endülüs'e dışarıdan gelenlerden yüzlerce ismin biyografisini ilave etmiştir⁶⁴.

Ebu'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Muhammed en-Nubahî (ö. 792/1390'dan sonra), Gırnata başkadılığı, divân kâtipliği, elçilik görevlerinde bulunmuş, döneminin ünlü bir fakihidir. O aynı zamanda Endülüs tarihine kaynaklık edebilecek iki önemli eserin de müellifidir. Bu eserlerden biri *el-Merkabetü'l-'ulyâ fi men yestahikku'l-kadâ ve'l-futyâ* adıyla da bilinen *Tarihu kudâti'l-Endelüs*⁶⁵'tür. İki bölümlük eserin ilk bölümü yargılama hukukuna (kazâ) dair genel bilgileri içermekte, ikinci bölümde ise fetihten XIV. yüzyıla kadar yaşamış olan 105 kadının biyografilerine yer verilmektedir. Biyografileri verilen kadıların büyük çoğunluğu Endülüslü, geri kalanı ise Mağriblidir. Biyografiler genelde vefat tarihleri dikkate alınarak sıralanmıştır. Eserde kadımlarla siyasetçiler arasındaki ilişkilere dair ilginç ve önemli anekdotlar bulunmaktadır. en-Nubahî'nin *Nuzhetü'l-beşâir ve'l-ebşâr*⁶⁶ adlı eseri ise edebiyat ağırlıklı olmasına rağmen Nasrîler Devleti hakkında kayda değer bazı bilgileri de ihtiva etmektedir⁶⁷.

Tabakât-Teracim kitaplarıyla birlikte *Fehreseler/Fihristler* (el-Fihrist/el-Fehâris)'e de değinmeden geçmemek gerekir. *Bernâmec* de denilen Fihristler, müelliflerinin ders aldıkları hocalarının ve onların eserlerinin adlarını ihtiva

→ →

II, Ek-II, IX). Marcus Müller (Beiträge zur Geschichte der Westlichen Araber, München 1866-1878) ve Lübnan asıllı rahip Michael Casiri, Bibliotheca Arabico-Hispana Escorialensis serisinin II. cildi olarak (Madrid 1770) yine kısmî neşirler gerçekleştirmişlerdir. Kitabın tamamı önce Abdullah Enîs et-Tabbâ' (Beirut 1962), ardından Hüseyin Munis (I-II, Kahire 1963-1964) tarafından yayımlanmıştır.

⁶³ İbnu'l-Ebbâr ve eserleri hakkında bkz. Pons Boigues, 291-97; Brockelmann, *GAL*, I, 340-341; *Suppl.*, I, 580-581; Muhammed el-Mennûni, *el-Masâdiru'l-Arabiyye li tarihi'l-Mağrib*, Merrakeş 1983, I, 57-8; Şeşen, 171-73; Mehmet Özdemir, "İbnu'l-Ebbâr", *DİA*, XXI, 19-21

⁶⁴ İbnu'z-Zubeyr'in iki ciltlik eserinin ikinci cildinden 434 biyografiyi kapsayan bir bölüm Lévi-Provençal tarafından neşredilmiştir (el-Matbaatu'l-İktisâdiyye, Rabat 1938). Bu ikinci cildin eksiksiz bir nüshası Kâhire'de Daru'l-Kütübi'l-Misriyye'de (el-Mecmûatu't-Teymüriyye, nr. 850) mevcuttur. Abdulaziz el-Ehvâni, neşredilen metni bu nüshayla karşılaştırmış ve mülahazalarını yayımlamıştır ("Sılatu's-Sıla li İbni'z-Zübeyr, ez-Zeyl ve't-Tekmile li İbn Abdilmelik", *Mecelletü'l-Ma'headi'l-Misri li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi Madrid*, III [1955], s.1-16). Bkz. el-Mennûni, I, 77.

⁶⁵ (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1948; Beirut 1967, 1980, 1983; (nşr. Meryem Kâsim Tavil), Beirut 1415/1995.

⁶⁶ Eserin bazı kısımları Müler tarafından neşredilmiştir (*Nuheb fi tarihi Arabi'l-Ğarb* içinde, Münih 1866, I, 101-160). Tamamı ise Hansâ et-Trablusî Büzüveyte tarafından *Makâmetu tafdil'in-nahle 'ale'l-kerme* adıyla neşredilmiştir (*Havliyyâtu'l-Câmiati't-Tûniyye*, XXVII [1988], s. 199-218).

⁶⁷ En-Nubahî hakkında bkz. A. Carmona, "al-Nubâhî", *El Supplement* (2-İng), XII, 679; Muharrem Kılıç, "Nübâhî", *DİA*, XXXIII, 278-79.

eden bibliyografik listelerdi. Bunlara Endülüs'te oldukça fazla rağbet edilmektedir. Çünkü büyük hocaların zeki ve başarılı öğrencileri cezbettiği kanaati egemendi. Dolayısıyla da böyle hocalardan ders almış öğrenciler için, hocaların ve eserlerinin isimlerinin muhafaza edildiği Fihristler, ilmî liyakat ve itibarlarını kanıtlayan belgeler hükmündeydi. Bugün için bu listelerin değeri, onlar sayesinde biyografi kitaplarında zikredilmeyen bazı eserlerin adlarının tespit edilmesine katkı sağlamalarında saklıdır. Birçok *Fihrist*'in varlığını bilmekteyiz. Bunlar arasında en meşhuru İbn Hayr (ö. 575/1179)'ın *Fehrese*⁶⁸'sidir. İbn Hayr, fihrist yazma çığırının öncülerinden olan İbnü'n-Nedîm'den iki asır sonra bu geleneği Batı İslâm dünyasında yeniden geliştirmiş, diğer kaynaklarda yer almayan bazı eserlerin tanınmasını sağlamış, Doğu İslâm ülkelerinde yazılan eserlerin ne zaman ve kim tarafından Endülüs'e getirildiğini tespit etmiştir. Hocalarından okuduğu veya İcazet yoluyla rivayet hakkını elde ettiği çeşitli ilimlere dair kitapların konularına göre düzenlenmiş katalogu olan *Fehrese*'sinde tanıttığı kitapların sayısı 1400, Francisco Codera y Zaidin ve Julian Ribera y Tarrago'ya göre ise 1040 kadardır. Uzunca bir girişle başlayan *Fehrese*'de ilim öğrenmenin ve hocanın ehemmiyeti, ilmin metotları, haberleri senetleriyle birlikte tespit etmenin önemi ve bu hususta göz önünde bulundurulması gereken hususlar hakkında bilgi verilmekte, ardından müellifin rivayet iznini aldığı eserlerin rivayet zinciriyle birlikte ayrıntılı bir tasnifi yapılmaktadır. Bu eserler Kur'an ilimleri, hadis ve hadis ilimleri, siyer ve tabakât, ensâb, Mâlikî fıkıhı, akaid ve fıkıh usûlü, rüya tabiri, zühdiyyât, nahiv, lügat, âdâb, şîr ve diğer edebî türlere dair kitaplar ve bunların fihristleridir. Eserin sonunda müellifin hocalarının listesi kaydedilmektedir⁶⁹. İbn Asker (ö. 636/1239)'ın *el-İkmal ve'l-i'lâm fî sılati'l-a'lâm min ehli Mâlakati'l-kirâm*⁷⁰, İbn Ebi'r-Rabî (ö. 688/1289)⁷¹, el-Mentûnî⁷², İbn Ebi'l-Kâsım et-Tucîbî (ö. 730/1330)⁷³, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed er-Ruaynî⁷⁴, Ebû Abdillâh Muhammed b. Câbir el-Vâdîşâî (ö. 749/1348)⁷⁵, nin *Bernâme*c, Yahya b. Ahmed el-Himyerî (ö. 805/1402)'nin *Fihrusu's-sirâc*⁷⁶ adlı eserleri günümüze ulaşan fihristlerdendir⁷⁷.

⁶⁸ (nşr. F. Codera-J. Ribera), I-II, Saragossa 1894-1895; (nşr. İ. El-Ebyarî), Kahire-Beyrut 1989.

⁶⁹ M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *DİA*, XII, 297-99; Ali Yardım, "İbn Hayr", *DİA*, XX, 37 Ayrıca bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 658; Ch. Pellat, "İbn K̲hayr el-Ishbīlī", *EI* (2-İng), III, 837.

⁷⁰ *El-Hizânetü'l-Âmme-Fas*, nr. 26. Bu fihrist hakkındaki bir değerlendirme için bkz. Ayrıca bkz. El-Mennûnî, (I, 52) makale adını ne neşir yılını vermeksizin, Muhammed el-Fâsî'nin *el-Menâhil* dergisi, sayı 13, s. 125-135'te bir değerlendirmesinin olduğunu belirtir.

⁷¹ *Bernâme*cü İbn Ebi'r-Rabî (nşr. Abdulaziz el-Ehvânî), *Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye*, I/1-2 (1955). Bkz. El-Mennûnî, I, 74.

⁷² Bkz. El-Mennûnî, I, 97.

⁷³ *Bernâme*cü Ebu'l-Kâsım et-Tucîbî, Escorial-Madrid, nr. 1756. Bkz. El-Mennûnî, I, 74.

⁷⁴ *Bernâme*cü er-Ruaynî (nşr. İbrahim Şebbûh), Dimaşk 1381/1962.

⁷⁵ Kandemir, XII, 298.

⁷⁶ El-Mennûnî, I, 96.

⁷⁷ Ayrıca bkz. Abdulaziz el-Ehvânî, "Kutubu berâmici'l-ulemâ fi'l-Endelüs", *Mecelletu'l-Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye*, I/1 (Kahire 1955), s.91-120.

Terâcim-Tabakât eserleri ve fihristlerin yanında bu iki türle benzerlikleri farklılıklarından fazla olan “fezâil/fadâil” literatüründen de söz etmek yerinde olur. Bu kapsamda yazılan eserlerde ya Endülüs şehirlerinin kendi aralarındaki rekabet ya da Endülüs’ün üstünlükleri dile getirilmiştir. Bu yapılırken gerek her bir şehirde gerekse Endülüs’te yetmişmiş ünlü devlet adamları, âlimler, şâirler üstünlük göstergesi olarak sıralanmış, bunlar hakkında az ya da çok bilgi verilmiştir. Endülüs’ün üstünlüklerine dair iki risale günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Bunlardan biri İbn Hazm’ın *Fadlu’l-Endelus ve zikru ricâlihâ*⁷⁸ adlı risalesidir. İbn Hazm bu risaleyi, Kayrevalı âlim Ebû Ali et-Temîmî’nin Endülüslüleri’in kendi âlimlerinin, idarecilerinin hayatlarını, ülkelerinin faziletlerini yazmakta tembel davrandıklarını ifade eden risalesi üzerine kaleme almıştır. Risaleye önce esasında başka beldelerle alakalı olarak yazılanların fazla olmadığını, buna karşılık Endülüslüleri’in ülkeleri hakkında ve muhtelif ilim dallarında ciddi eserler telif ettiklerini belirterek başlar ve ardından tefsir, hadis, fıkıh, dil, şiir, tarih, nesep, tıp, felsefe, kelâm alanlarında yazdıkları önemli eserler hakkında bilgi verir. İbn Saîd (ö. 685/1286), İbn Hazm’ın bu risalesine bir zeyil yazmıştır. Bu zeyilde İbn Hazm’ın belirttiği ilim dalları yanında kırâat, musiki, coğrafya ve astroloji alanlarındaki âlimleri ve bilginleri de eklemiştir⁷⁹. İbn Hazm’ın risalesinin bir benzeri, yaklaşık bir buçuk asır sonra Kurtuba yakınındaki Şekunde (Xecunda/Secunda)’de dünyaya geldiği için eş-Şekundî diye bilinen Ebu’l-Velîd İsmail b. Muhammed (ö. 629/1231-2) tarafından kaleme alınmıştır⁸⁰. Müellif risalesinde Endülüs’ün Mağrib’e olan üstünlüğünü dile getirmektedir. Bu bağlamda risalesine önce Mülûkû’t-Tavâif’ten Abbâdîler’in ilme ve edebiyata verdikleri destekten söz ederek başlar, buradan sözü hemen bir Berberi devleti olan Murâbitlar’ın ilk hükümdarı Yusuf b. Taşfin’in edebiyat alanındaki fukaralığına getirir. Bunu değişik ilim dallarında Endülüs’ün yetiştirdiği bilginlerin, şâirlerin, edebiyatla uğraşan hükümdar ve vezirlerin sıralanması takip eder, en sonunda Endülüs şehirlerinden örnekler verilerek bunların bir benzerlerinin bulunmadığı vurgusu yapılır⁸¹. Endülüs şehirleri arasındaki rekabeti konu alan eserlerden ise elimizde sadece İbnu’l-Hatîb’in *Mufâherâtu Mâleka ve Selâ*⁸² sı mevcuttur. Eser, adından da anlaşılacağı üzere, Endülüs’de yaygın olan iki şehir arasındaki fazilet yarışına tahsis edilmiştir. Burada her iki şehrin fizikî yapılarıyla birlikte kültürel müktesebatları da birer rekabet alanı olarak anlatılmaktadır.

⁷⁸ Risalenin metni için bkz. el-Makkarî, *Nefhu’t-tîb* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1988, III, 156-79; *Resâilu İbn Hazm* (nşr. İhsan Abbas), I-IV, Beyrut 1980-1983, 1987, III. Cilt içinde.

⁷⁹ Risalenin metni için bkz. el-Makkarî, *Nefhu’t-tîb* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1988, III, 179-86.

⁸⁰ Risalenin metni için bkz. el-Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, III, 186-222. Risale İspanyolca tercüme edilerek neşredilmiştir (*Elogio del Islam Español* [İsp. çev. Emilio García Gómez], Madrid 1934).

⁸¹ Eş-Şekundî hakkında bkz. F. Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliográfico*, Madrid 1898, s. 276-80.

⁸² *Beiträge zur Geschichte des Westlichen Araber* (nşr. Marcus Joseph Müller), München 1866, s. 1-13; *El Parangon entre Malaga y Sale* (İsp. Çev. Don Emilio Garcia Gómez), *al-Andalus*, II (Madrid 1934), s. 183-96.

Endülüs tarihinin temel kaynakları arasında edebiyat tarihlerinin ayrı ve önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Aslında bu tür eserleri birer kültür tarihi olarak nitelenmek de mümkündür. Bu kapsamda Endülüslüler tarafından kaleme alınıp günümüze intikal eden eserlerin başında İbn Abdîrabbîh (ö. 328/940)'in *el-'lkdu'l-ferîd*⁸³'i gelmektedir. Siyaset, edebiyat, tarih, nevâdir, ah-lâk, mizah, nükte, fıkra, mûsiki ve eğlence gibi çok değişik konular hakkında bilgi veren eser bir genel kültür ansiklopedisi ve bir antoloji mahiyetindedir. Müellif, uzun yıllar uğraşarak kaleme aldığı yirmi beş bölümden (kitap) meydana gelen eserini, yirmi beş mücevherden oluşan gerdanlığa benzetmiş, kitabın ortasını teşkil eden on üçüncü bölüme gerdanlığın en kıymetli taşı olan "el-vâsîta", her bölüme de bir mücevher adı vermiştir. Eser, daha çok Doğu İslâm dünyasına ait bilgileri Endülüslüler'e aktarmak amacıyla yazılmakla birlikte I. Abdurrahman'dan (750-788) III. Abdurrahman'a (912-961) kadar Endülüs Emevîleri'nin tarihini de kapsamaktadır. Gerek Endülüs tarihi ve sosyal hayatına dair verdiği bilgiler gerekse başta kendisi olmak üzere Endülüslü şâirlerden naklettiği şiirler, eserin en özgün yanını oluşturmaktadır. Mesela onun Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahman'ın hicrî 300-322 yılları arasında yaptığı savaşları anlatan 445 beyitlik urcûzesi (*el-'lkdu'l-ferîd*, IV, 501-527), kahramanlık şiirlerinin en uzun örneklerinden biri olarak kabul edilir. *el-'lkdu'l-ferîd*'in İbn Kuteybe'nin *Uyûnü'l-ahbâr*'ının tekrarı mahiyetinde olduğu ifade edilmekle ve bu ifade kısmen doğru olmakla birlikte, eserde gerek yazılı Doğu İslâm kaynaklarından gerekse Endülüs'teki şifahî kaynaklardan bir hayli ilâve bilgiler de yer almaktadır⁸⁴.

İbn Abdürabbîh'ten yaklaşık iki asır sonra vefat etmiş olan Ebu'l-Hasen Ali b. Bessâm eş-Şenterînî (ö. 542/1147), Endülüs'ün yetiştirdiği en büyük edebiyat eleştirmenlerindendir. Onun günümüze intikal eden *ez-Zehîra fî mehâsini ehli'l-cezîra*⁸⁵, Endülüs tarihi ve edebiyatı açısından çok kıymetli bir kaynaktır. Gerek Mülûkût-Tavâif hakkında verdiği malumât gerekse İbn Hayyân'ın günümüze ulaşmayan ve tarihî değeri çok yüksek olan *el-Metin* adlı tarihinden yaptığı geniş iktibaslar ya da özet nakiller, eserin kıymetini daha da artırmaktadır. Keza o, İbn Hazm'ın *Naktu'l-arûs*'undan da bazı nakillerde bulunmuştur. Bundan başka kendi dönemiyle Mülûkût-Tavâif'in son ve Murâbitlar'ın ilk devirlerinde yaşayan şâir, edip ve siyaset adamlarının biyografileriyle şiir ve nesirlerin-

⁸³ Bulak 1263/1847; Kahire 1302, 1305, 1316, 1353; (nşr. Muhammed Saîd el-Aryân), I-VIII, Kahire 1940; (nşr. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeyn-î. El-Ebyarî), I-VII, Kahire 1940-1953; (nşr. Müfîd Muhammed Kumeyha-Abdulmecid et-Terhînî), I-IX, Beyrut 1404/1983. Eserdeki kadınlara ait bilgiler, daha sonra ayrıca neşredilmiştir (*Ahbâru'n-nisâ fî'l-'lkdu'l-ferîd* (nşr. Abdümühennâ-Semîr Câbir), Beyrut 1410/1990).

⁸⁴ İbn Abdîrabbîh ve eserleri hakkında bkz. Angel Gonzalez Palencia, *Tarihu'l-fikri'l-Endelûsî* (Arp. Çev. Huseyn Mu'nis), Kahire 1955, s. 169-72; Fuad Sezgin, GAS, II, 681-82; J. T. Monroe, "The Historical arjûza of İbn 'Abd Rabbîh", *Journal of The American Oriental Society*, XCI/1 (1971), s. 67-95; M. Halife et-Tûnisî, "el-'lkdu'l-ferîd", *et-Turâsu'l-İnsâniyye*, Kahire 1971, II, 14-32; Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İbn Abdürabbîh", *Dîa*, XIX, 281-83.

⁸⁵ Kahire 1939, 1942 (Birinci Bölüm); Kahire 1945 (Dördüncü Bölüm); (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1975-1979; I-IX, Libya-Tûnus 1981.

den örneklerle yer vermiş, bir ölçüde onların edebî kişiliklerinin kritiğini yapmıştır. Müellif eserini, tesiri altında kaldığı Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin *Yetîmetü'd-dehr*'inde yaptığı gibi dört ana bölüme ayırmıştır. Birinci bölüm Kurtuba ve civarında yaşayan otuz dört şair, edip, siyaset adamı ve tarihçiye tahsis edilmiştir. İkinci bölüm Batı Endülüs, İşbiliye ve civarında yaşayan kırk altı kişinin biyografisine, üçüncü bölüm Doğu Endülüs'e, dördüncü bölüm ise Doğu İslâm ülkelelerinden Endülüs'e gelen otuz iki edip ve şairin hayatına ve eserlerinin tanıtımına ayrılmıştır⁸⁶.

İbn Bessâm'ınki kadar olmasa da İbn Dihye el-Kelbî (633/1235)'nin *el-Mutrib fî eş'âri ehli'l-Mağrib*⁸⁷ adlı eserinde de Mağribli şâirlerle birlikte Endülüslüler'den söz edilirken edebî birikim yanında sosyal hayata ilişkin kimi mevzulara ışık tutan değinmelerin olduğu müşahede edilmektedir. Ayrıca eserdeki ifadelerinden müellifin Endülüslü olmakla iftihar ettiği, Endülüslü şairleri Mağribli ve Doğulu ediplerden üstün gördüğü anlaşılmaktadır⁸⁸.

İbn Dihye el-Kelbî'nin ardından eserlerinden söz etmemiz gereken edebiyat tarihçisi, İbn Saîd (ö. 685/1286)'dir. O, genelde el-Mağribî nisbesiyle meşhur olsa da, Endülüslü olarak kabul edilmesi daha doğrudur. Zira sahabî Ammâr b. Yâsir'in soyundan gelen ailesi miladî X. yüzyılda Endülüs'e yerleşmiş, kendisi de Endülüs doğumlu olduğu gibi, yirmi sekiz yaşına kadar Endülüs'te yaşamış, tahsil hayatını esas itibarıyla burada tamamlamıştır. Onun daha sonra gitti Mısır'da kaleme aldığı şiirlerinde Endülüs'ün bağ, bahçe ve akarsularına, Gırnata'nın, İşbiliye'nin temiz caddelerine, zarif binalarına ve halklarının yaşadığı müreffeh hayata karşı özlemini dile getirdiği belirtilir. Onun adıyla günümüze tamamen ya da kısmen ulaşan üç eser önemlidir. Bunlar sırasıyla *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*⁸⁹, *el-Kıdhul-mu'allâ fî tarihi'l-muhallâ, Râyâtu'l-muberrizîn ve gâyetü'l-mümeyyizîn*'dir. *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*, Seyyah Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Hicârî ile Benî Saîd ailesinden beş kişinin ortak telifidir; ancak en büyük katkıyı İbn Saîd yaptığı için ona mal edilir. İbn Saîd'in son şeklini verdiği çalışmada belirtildiğine göre 530/1135 yılında Kal'atu Benî Saîd'in hâkimi Abdulmelik b. Saîd, ziyaretine gelen el-Hicârî'den Endülüs ve Mağrib'de yetişmiş ediplerle şairler ve eserleri hakkında bir kitap yazmasını istemiş, kitap yazılınca da çok beğenerek elinden düşürmediği gibi ona kendisi de bazı ilâve-

⁸⁶ Bkz. Hazım Abdullah Hıdır, "İbn Bessâm ve Kitabuhu'z-Zehîra", *Âdâbu'r-Rafîdeyn*, V (Musul 1974), s. 91-124; Hüseyin yazıcı, "İbn Bessâm eş-Şenterîni", *DİA*, XIX, 376; Ch. Pellat, "İbn Bassam", *El* (2-İng.), III, 374

⁸⁷ (nşr. İ. El-Ebyârî-H. Abdulmecid-Ahmed Bedevî), Kahire 1954; (nşr. Mustafa İvaz el-Kerîm), Hartum 1958.

⁸⁸ İbn Dihye ve eserleri hakkında bkz. Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliográfico*, 281-83; Brockelmann, *GAL*, I, 378-80; *Suppl.*, I, 544-45; Angel Gonzalez Palencia, *Historia de la literatura arábigo española*, Barcelona 1945, s. 172-73; Muhammed Zaferullah Atâullah, "Nazra âbire 'alâ hayatî'l-İmâm İbn Dihye el-Kelbî ve âsâruh", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXI, 3 (İslâmabad 1986), s. 79-88; Mehmet Özdemir, "İbn Dihye el-Kelbî", *DİA*, XIX, 413-14; F. De La Granja, "İbn Dihya", *El* (2-İng.), III, 747.

⁸⁹ Endülüs'le ilgili bölüm için bkz. *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib* (nşr. Şevki Dayf), I-II, Kahire 1953-1955.

lerde bulunmuştur. Abdulmelik'in vefatından sonra oğulları Ebû Cafer Ahmed ile Muhammed ve onlardan sonra da ikincisinin oğlu Mûsâ eserle meşgul olarak ekleme ve çıkarmalar yapmışlardır. Musa'nın oğlu İbn Saîd ise bu çalışmayı tamamlayan kişi olmuştur. O, kendinden öncekilerin hazırlıklarına ilavelerde bulunarak Endülüs tarihine dair malumâtı 641/1243 yılına kadar tamamlamış, buna Mısır'ı da eklemiştir. Kitapta Endülüs, Mağrib ve Mısır'daki yerleşim merkezleri coğrafi bakımdan tanıtmış, kurucuları ve idarecileriyle âlim, kadı, edip ve diğer meşhurlarının hal tercümeleri verilmiştir. İlk altı cilt Endülüs'e, müteakip üç cilt Mağrib'e, geri kalan altı cilt ise Mısır'a aittir ve en zengin bölüm Endülüs'le ilgili olmaktadır. Eser terâcim, coğrafya, tarih ve edebiyat tarihi yönünden önemli bir kaynaktır ve özellikle coğrafi bilgiler açısından önceki terâcim kitaplarından ayrılır. Yazarlarının ve daha çok İbn Saîd'in müşahedelerine, şifahî rivayetlere ve bir kısmı zamanımıza ulaşmamış kitaplara dayanılarak kaleme alınan eserin 647 hal tercümesini ihtiva eden Endülüs hakkındaki bölümü kırk beş kaynaktan yararlanılarak hazırlanmıştır. İbn Haldûn, Kalkaşendî ve el-Makkarî gibi muahhar müelliflerin başlıca kaynaklarından olmuştur. *el-Kıdhu'l-mu'allâ*'ya gelince bu eser esasında bir kültür ve edebiyat tarihi niteliğine sahiptir. Araplar dışındaki geçmiş milletlerden söz eden birinci kısmı kayıptır. İkinci kısım ise Cahiliye ve İslâmî dönem şeklinde iki bölüme ayrılmıştır. *Mesâbihu'z-zalâm fî tarihi milletî'l-İslâm* adlı kısmın Endülüslü edip ve şâirlere ait bölümü, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Halil tarafından muhtasar hale getirilerek günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir⁹⁰. İbn Saîd bu bölümde çoğuyla bizzat görüştüğü yetmiş iki âlim, şair, edip ve devlet adamını tanıtmış, şiiirlerinden örnekler vermiştir. Bu haliyle eser Muvahhidler döneminin sonlarına kadarki Endülüs kültür tarihinin en önemli kaynaklarından biri olma özelliğine sahiptir. Müellif 641/1243'de tamamladığı *Râyâtu'l-muberrizîn*⁹¹ adlı eserinde ise, gerek kendi asrında gerekse önceki iki asırda Mağrib ve Sicilya ile birlikte Endülüs'te yetişen şâirleri şiiirlerinden örnekler vererek tanıtmaktadır⁹².

Yukarıda tarihe dair eserlerinden söz edilen ünlü Nasrî veziri ve fikir adamı İbnu'l-Hatib, *el-Ketîbetu'l-kâmine fî men lakıynâhû bi'l-Endelüs min şuarâi'l-mietî's-sâmine* adlı eseri yazmaya başlamış, hatta epey yol almış ise de tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir. Eserde Endülüs'te tanıdığı mutasavvıf, kurrâ, fakih, kadı ve devlet adamlarının özelliklerini anlatmıştır. Birinci el kaynak olması bakımından tarihî kıymeti oldukça yüksektir. Müellifin *Rakmu'l-hule'*i gibi bu

⁹⁰ (nşr. İ. El-Ebyarî), Kahire 1378/1959; Kahire-Beyrut 1400/1980.

⁹¹ Bulak 1286/1869; (nşr. Nu'mân Abdülmüteâl el-Kâdî), Kahire 1973; (nşr. Muhammed Rıdvan ed-Dâye), Dımaşk 1987. Eser Emilio García Gómez tarafından İspanyolca çevirisiyle (*El-libro de las banderas de los campeones*, Madrid 1942), Arthur J. Arberry tarafından İngilizce çevirisiyle (*An Anthology of Moorish Poetry*, Cambridge 1953) birlikte neşredilmiştir.

⁹² İbn Saîd ve eserleri hakkında bkz. Pons Boigues, 306-10; Brockelmann, GAL, I, 410-11; *Suppl.*, I, 576; Muhammed Abdülganî Hasan, *İbn Saîd el-Mağribî*, Kahire 1969; Huseyn Mu'nis, *Tarihu'l-cuğrafiyye ve'l-curâfiyyîn fî'l-Endelüs*, Kahire 1986, s. 461-517; Şeşen, 173-74; Ch. Pellat, "İbn Saîd al-Mağribî", *El* (2-İng.), III, 926; Recep Uslu, "İbn Saîd el-Mağribî", *DİA*, XX, 302-05.

eser de İhsan Abbas tarafından neşredilmiştir⁹³.

Hayatının büyük bölümünü XIV. yüzyılda geçiren Nasrîler sülalesinden Ebu'l-Velîd İsmail b. Yusuf b. Muhammed el-Kâim Biemrillah b. Ferec en-Nasrî (ö. 808/1405), Fas'a yerleşmiş olmakla birlikte kökeni itibarıyla Gırnatalıydı. O bir çok eser bırakmıştır. Ancak bizi ilgilendireni, *Nesîru'l-cümân fî şî'ri men nazamenî ve iyyâhu'z-zaman*⁹⁴ adlı eseridir. Bu eserinde o, Endülüs ve Mağrib'de çoğuyla görüşüp tanıştığı hükümdar, vezir, kâtip, kadı gibi devlet ricâlinin hal tercümelerini verir, bu arada şiir ve nesirlerinden örnekler sunar. 776/1374'de yazılan eser, Mağrib ve Endülüs edebiyatı hakkında önemli kaynaklardan biridir. Aynı müellifin aralarında Endülüslüler'in de bulunduğu otuz bir şâirin ve edibin hâl tercümesini ihtiva eden *Nesîru ferâidi'l-cümân fî nazmi fuhûli'z-zamân* adlı eseri de önemli bir kaynak olup, başka bir adla neşredilmiş bulunmaktadır⁹⁵.

Edebiyat tarihlerinden söz ederken, bu eserlerin konusunu teşkil eden ve günümüze ulaşmış bulunan muhtelif şâirlerin divanlarının tarih kaynağı olarak önemine atıfta bulunmadan geçmek eksiklik olur. Endülüslü şâirler divanlarında kah bir şehir, kah bir hükümdar yahut idareci; kah bir sevgili kah bir savaş hakkında duygularını şiir diliyle ifade etmişlerdir. Bu esnada ülkenin ya da şehrin siyasî, iktisadî, beşerî, dinî yönlerine dair kelimelerle adeta canlı tablolar oluşturmuşlardır. Mesela Zirîler zamanında devletin idari ve iktisadî imkanlarını ellerine geçiren Yahudi cemaatine karşı Gırnatalı Müslümanlarda oluşan algıyı en iyi Ebû İshak el-İlbirî'nin divanındaki bu hususa dair kasideden, keza Murâbitlar'ın Endülüs'te Hıristiyanlar karşısında kazandıkları zaferlerin Müslüman halkta meydana getirdiği sevinç ve coşkuyu ise en canlı ve güzel şekilde Ebû Cafer Ahmed b. Abdullah et-Tutîlî'nin beyitlerinden takip etmek mümkündür. Binaenaleyh Endülüs tarihi çalışacak bir araştırmacının divânlarda saklı bulunan tarihî malzemedan istigna etmesi düşünülemez⁹⁶. Mamafih şiirin bir nebze de olsa şiir dilinden ve sanatından haberdar bulunmaksızın tarih kaynağı olarak kullanılması durumunda araştırmacının bazen mecazla hakikati, abartı ile gerçeği birbirine karıştırma hatasına düşebileceği hususunu hatırlatmadan geçmemek gerekir.

Coğrafya kitaplarının ihtiva ettikleri fizikî, beşerî, siyasî, hattâ dinî coğrafyaya dair malumâtla tarihin önemli kaynaklarından birini teşkil ettikleri iyi bilinen bir husustur. Endülüslü coğrafyacılara, yazdıkları eserlerde bu bağlamda ülkeleri

⁹³ Beyrut 1963, 1983.

⁹⁴ Eser *A'lâmu'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi'l-karnis's-sâmin* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye, Beyrut 1967) ünvanıyla neşredilmiştir.

⁹⁵ *Meşâhiru's-şu'arâ ve'l-küttâb fi'l-Meşrik ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Beyrut 1406/1986. Ayrıca bkz. Şeşen, 258-9.

⁹⁶ Endülüslü şâirlere ait olup neşri gerçekleştirilen divânlar arasında şunları sayabiliriz: Divânu İbn Derrâc el-Kastilî (nşr. M.A. Mekkî), Beyrut 1970; Divânu İbn Zeydûn ve Resâiluhü (nşr. Ali Abdulazîm), Dâru'n-Nahdâ, Kahire t.y.; Divânu İbn Şüheyd (nşr. Yakub Zekî), Daru'l-Kâtibu'l-Arabî, Kahire t.y.; Divânu İbn Abdûn (nşr. Selim et-Tennîr), Dimeşk 1988; Şi'ru'r-Ramâdî (Mâhir Zühey Cerrâr), Beyrut 1980.

hakkında önemli kayıtlara yer vermişlerdir. Aşağıdaki satırlarda başlıca dört coğrafyacının günümüze ulaşan eserlerine değinilecektir.

Söz konusu eserlerden ilki, tam künyesi Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyüb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî şeklinde olan Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094)'nin dünya coğrafyasına dair *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseridir. Müellif eserine âlemin yaratılışıyla başlamakta ve kendi yaşadığı döneme kadar gelmektedir. Bu çerçevede söz konusu ettiği her ülkeyi geniş bir şekilde ele almakta, bu ülkelerin sınırları, yolları, nehirleri, iklim durumları ve şehirleri hakkındaki bilgiler yanında ülkelerin etnik ve dinî yapılarına, halklarının örf ve âdetlerine, hükümdarlarına ve tarihlerinde cereyan eden büyük olaylara dair çok önemli bilgiler vermekte, hatta zaman zaman belgeler sunmaktadır. El-Bekrî'nin bu eseri aynı zamanda siyasî ve sosyal tarih, mezhepler tarihi, arkeoloji, etnografya alanlarında değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin günümüze ulaşan parçaları arasında Endülüs'le alakalı kısım da bulunmaktadır. Bu kısım, İspanya'nın Hıristiyan kesimine ve Avrupa ülkelerine dair bölümlerle birlikte neşredilmiştir⁹⁷. Burada Endülüs, Galicia (Cillikiye) ve Galicialılar, Lombardlar, Bretonlar'dan söz edildikten sonra, Endülüs şehirlerinden sırasıyla Tuleytula, Talabîra (Talavera), Tutîla (Tudela), Berbeşter/Berbuşter (Barbastro), Barselona, Kurtuba, Mâride (Mérida), Batalyevs (Badajoz) tavsif edilir. Bunu Endülüs'ün hususiyetlerinin anlatıldığı, Frank topraklarının, Slavların ve Bizans'ın tanıtıldığı bölümler takip eder⁹⁸.

Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin muasırı olup hadis alanında ismini daha fazla duyuran ve İbnu'd-Delâî diye de bilinen Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzrî (ö. 478/1085)'den günümüze *Tersî'u'l-ahbâr* ve *tenvî'u'l-âsâr* adlı eserinin yedinci cildinden bazı kısımlar intikal etmiştir. Eserin tamamının kaç cilt olduğu bilinmemektedir. Elimizde bulunan yedinci cilddeki Endülüs'e dair kısım neşredilmiştir⁹⁹. Tudmir, Belensiye, Sarakusta (Zaragoza), Veşka (Huesca), Amir'i başvezir el-Mansûr'un gazveleri, İlbîre (Elvira), Leble (Velbe), Şezûne (Sidonia), Kurtuba bu kısım hakkında malûmat serdedilen şehirlerdir. El-Uzrî, şehirleri tanıtırken buralardaki siyasî gelişmeleri, bu çerçevede merkezî idare karşıtı isyanlar ve öncüleri hakkında kayda ve dikkate değer bilgiler vermektedir. Bu arada halk arasında dolaşan hurafât ve mitoloji kabilinden bazı söylentileri aktarmayı da ihmal etmemektedir. Kurtuba hakkında verilen bilgilerin başlıklarını sıralarsak, belki eserin muhtevası zihinlerde daha iyi canlanabilir: Kurtuba adının izahı, Kurtuba şehrinin yüzölçümü, şehrin kapıları, Zehrâ Sarayı (Medinetü'z-Zehrâ), Kurtuba Ulucâmîi'nin inşası, Kurtuba'ya bağlı idari birimler

⁹⁷ *Cuğrâfiyyetu'l-Endelüs ve'l-Avrubbâ min Kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (nşr. Abdurrahman Ali el-Haccî), Bağdad 1968.

⁹⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî ve eserleri hakkında bkz. Pons Boigues, 160-64; Brockelmann, *GAL*, I, 267; Suppl., I, 875-76; A. Gonzalez Palencia, *Tarihu'l-fikri'l-Endelüsî*, 309; Huseyn Mu'nis, *Tarihu'l-cuğrâfiyye ve'l-curâfiyyîn*, 108vd.; Şeşen, 107-8; E. Lévi-Provençal, "Abû 'Ubayd al-Bakrî", *El* (2-İng.), I, 155-57; Mehmet Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, X, 247-48.

⁹⁹ *Nusûs 'ani'l-Endelüs min Kitâbi tersî'i'l-ahbâr...*(nşr. Abdulaziz el-Ehvânî), Madrid 1965.

(iklîm/ekâlim)¹⁰⁰.

Eserinden söz edilecek son Endülüslü coğrafyacı Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zühri (ö. XII. yy. ortaları)'dir. O, *Kitâbu'l-cuğrâfiyye*¹⁰¹ adlı eserinde dünya coğrafyasına dair genel bazı açıklamaların yanında Endülüs hakkında da bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin bir kısmı siyasî tarih içeriklidir.

Coğrafya kitaplarını tamamlayıcı mahiyette olup, üzerinde durulması icap eden bir diğer kaynak türü seyahatnâmelerdir. Endülüslülerin kaleminden çıkmış olup Endülüs hakkında bilgi veren bir seyahatnâme, günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Bu, Ebû Hâmid Muhammed b. Abdirrahmân b. Süleyman el-Mâzinî el-Gırnâtî (ö. 565/1169)'nin *el-Muğrib 'an ba'di acâibi'l-Mağrib*¹⁰²'idir. Müellif bu eserinde Orta Asya, Doğu Avrupa ve diğer bazı ülkelerle birlikte Endülüs hakkında da bilgi vermekte, daha doğrusu Endülüs'ün üstün yanlarından söz etmektedir. Mamafih eserde bazı abartılı, hatta tamamen uydurma öğelerin bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Mesela bu bağlamda müellifin Gırnata yakınındaki bir caminin avlusunda bulunan bir zeytin ağacının aynı gün içinde çiçek açıp meyve verdiğini söylemesi bu kabildendir¹⁰³.

Son olarak Endülüs tarihi araştırmalarında fıkıh/hukuk metinlerinin de önemli bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Her ne kadar bunlar geneli itibariyle teorik ve normatif metinler olsalar da içlerinde çarşıda, sokakta, camide, han ve hamamdaki gündelik hayatı detaylarıyla yansıtan sosyal tarihe dair azımsanmayacak miktarda malzeme bulunmaktadır¹⁰⁴. Bu metinleri de kendi içinde iki kategoriye ayırmak mümkündür: Birincisi hisbe metinleridir. Yahya b. Ömer el-Endelüsî'nin *Kitâbu ahkâmî's-sûk*¹⁰⁵, u günümüze ulaşan en eski hisbe metnidir. Eserde çarşı ve pazarın denetimi, mesleklerin icrası, giyim-kuşam, sağlık vb. konularda sorulan sorulara müellif cevaplarını vermektedir. Sorular sorulurken zaman zaman gündelik hayatta yaşanmış örneklerden hareket edilmektedir. Mesela metnin bir yerinde Kayrevan muhtesibi, Yahudi ve Hıristiyanların Müslümanlara benzemesinin hükmü sorulurken, adı geçen şehirde

¹⁰⁰ Bkz. Nusûs, 121-27.

¹⁰¹ (nşr. Muhammed Hâc Sâdık), Paris 1968. Bu baskının pek çok hatayı bünyesinde taşıdığı tespit edilmiştir. Bkz. el-Mennûnî, I, 45.

¹⁰² *Ebû Hâmid el-Granadino y su relación de viaje por tierras euroasiáticas* (nşr. ve kısmî İsp. çev. C. E. Dubier), Madrid 1953; *al-Mu'cib 'an ba'd 'Ayâ'ibi'l-Mağrib [Elogio de algunas maravillas del Magrib]* (nşr. ve İsp. çev. Ingrid Bejarano), Madrid 1991.

¹⁰³ Ebû Hâmid el-Gırnâtî ve eserleri hakkında bkz. Pons Boigues, 229-230; Brockelmann, GAL, I, 628-629; *Suppl.*, I, 877-878; A. G. Palencia, *Târîhul-fikrî'l-Endelüsî* (trc. Huseyn Mu'nis), Kahire 1955. s. 312; Şeşen, 109-110; E. Lévi-Provençal, "Abû Hâmid al-Gharnâtî", *El*(2-İng.), I, 122; Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", *DİA*, X, 128-30.

¹⁰⁴ Fetvaların Endülüs tecrübesini anlamadaki katkısı hakkında bkz. Ahmed el-Yusufî Şuayb, "Ehemiyetu fetâva'l-fikhiyye fî keşfi vekâii't-tecrübeti'l-Endelüsiyye", *es-Sicillü'l-İlmî li nedvet'l-Endelüs*, Riyad 1996, I, 381-88; Sa'd Ğurâb, "Kütübü'l-fetâvâ ve kıymetühâ'l-ictimâiyye", *Havliyyâtu'l-Câmiati't-Tunusiyye*, XVI (1978), s. 65-102.

¹⁰⁵ (nşr. M. A. Mekki), *Sahifetu'l-Ma'hedi'l-Misrî li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Madrid 1956, s. 59-151. Metin ileride Endülüs tarihinin Mağribli kaynakları bahsinde tanıtılacak olan el-Venşerisî'nin *el-Mi'yâr* (nşr. Muhammed Haccî, I-XII, Rabat 1981)'ından çıkartılmıştır.

Yahudi ve Hıristiyanların zünnâr ve benzeri ayırt edici kıyafet unsurlarını taşımaksızın Müslümanlar gibi dolaşıyor olmaları gerçeğinden yola çıkmaktadır. Bir başka soruyla kadınlar için ses çıkartan terlik yapan ayakkabıcıların bundan men edilip edilemeyeceği sorulurken, gerekçe olarak kadınların bu tür terlikleri giyerek erkeklerin dikkatlerini celbettikleri dile getirilmektedir¹⁰⁶.

Endülüs'te hisbe kurumunun işleyişini, esaslarını ve gündelik hayatta karşılaşılan sorunları tespitinde vazgeçilmez öneme sahip üç hisbe metnine daha sahip bulunmaktayız. Bunlar sırasıyla Muhammed b. Ahmed b. Abdûn¹⁰⁷, un *Risâle fi'l-kadâ ve'l-hisbe*'si, Ahmed b. Abdullah b. Abdurraûf¹⁰⁸, un *Risâle fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib*'i, Ömer b. Osman b. El-Abbas el-Cersîfi¹⁰⁹, nin *Risâle fi'l-hisbe*'sidir. Üçü bir arada neşredilmiş olan bu risalelerde¹¹⁰ de şehir hayatının pek çok yönüyle alakalı yaşanmış tecrübeleri yansıtan malzemeye karşılaşmak mümkündür¹¹¹.

Hisbe metinlerinin dışında kalan diğer metin kategorisini ise fetvâlar teşkil etmektedir. Bu bağlamda elimizde bazı metinler bulunmaktadır. Bunlardan biri, meşhur Malikî fakihi, Ceyyanlı Ebu'l-Esbağ İsa b. Sehl (ö. 486/1093)'e ait olan *el-Ahkâmu'l-kübrâ*¹¹², sındır. İsa b. Sehl, bilhassa yeni ortaya çıkan meseleler (nevâzil) ve bunların çözümü konusunda bilgi ve birikimi olan bir şahsiyetti. Kadıların hüküm verirken danıştığı heyette üyelik yapması ve çeşitli şehirlerde bizzat kadılık yapmasının sağladığı tecrübe birikimini, adı geçen eserinde bir araya getirmiştir. Yargı hukuku ve muâmelât konularını içeren eser, dönemin hukûkî hayatına olduğu kadar ictimâî ve iktisadî hayatına da ışık tutan belge değerinde malzemelerle doludur. Eserin bu özelliğinin farkına varan E. Lévi Provençal, Endülüs tarihine dair klasikleşmiş eserini¹¹³ yazarken, bu kaynaktan azami ölçüde

¹⁰⁶ Yahya b. Ömer, 126, 128.

¹⁰⁷ İbn Abdûn huhtemelen Endülüs'ün Murâbit idaresinde olduğu XII. yüzyılda yaşamış olmalıdır. Muhammed Abdullah 'inân, onun Eftasî veziri, ünlü şâir İbn Abdûn'la aynı kişi olduğunu, dolayısıyla 520/1126'da vefat ettiğini belirtir (Bkz. *Düvelü't-Tavâif*, Kahire 1969, s.440).

¹⁰⁸ İbn Abdurraûf'un İbn Abdun'la çağdaş olabileceği tahmin edilmektedir. Bkz. Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 8.

¹⁰⁹ Hayatı hakkında hiç bilgi bulunmayan el-Cersîfi muhtemelen İbn Abdûn'dan sonra yaşamış olmalıdır. Bkz. Hizmetli, 8.

¹¹⁰ *Selâse resâil Endelüsiyye fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1955.

¹¹¹ Ağırlıklı olarak bu metinlere dayanılarak yapılan bir çalışma için bkz. Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002

¹¹² Muhammed Abdulvehhâb Hallâf, el-Hizânetü'l-âmme'deki beş nüshaya dayanarak eserde çeşitli konularla ilgili belge değerindeki malumatı kendi değerlendirmeleriyle birlikte seri halinde yayımlamıştır: *Vesâ'ik fi ahkâmî'l-kadâi'l-cinâi fi'l-Endelüs müstahraceten min mahtûtatî'l-Ahkâmî'l-kübrâ* (Kahire 1980); *Vesâ'ik fi ahkâmî kadâi ehlî'z-zimme fi'l-Endelüs* (Kahire 1980); *Selâsü vesâ'ik fi muhârebeti'l-ehvâ ve'l-bida' fi'l-Endelüs* (Kahire 1981); *Vesâ'ik fi't-tibbî'l-İslâmî ve vazîfetihi fi muâveneti'l-kadâ fi'l-Endelüs* (Kahire 1982); *Vesâ'ik fi şû'ni'l-'umrân fi'l-Endelüs* (Kahire 1983); *Vesâ'ik fi şû'ni'l-hisbe fi'l-Endelüs* (Kahire 1985); "Tis'a vesâ'ik fi şû'ni'l-hisbe ale'l-mesâcid fi'l-Endelüs", *Havliyyâtu Külliyyeti'l-Âdâb*, V (1404/1984). Reşid en-Nuaymî, Saint Andrevs Üniversitesi'nde yine doktora tezi olarak eseri yayıma hazırlayıp *Dîvânü'l-ahkâmî'l-kübrâ: en-Nevâzil ve'l-a'lâm* adıyla neşretmiştir (Riyad 1417/1997). Bkz. Ahmet Özel, "İsa b. Sehl", *DİA*, XXII, 485-86.

¹¹³ *Histoire de l'Espagne Musulmane*, I-III, Paris-Leiden 1950-1953 (İsp. çev. Emilio García Gómez, → →

yararlanmanın gayreti içinde olmuştur. İkinci metin, ünlü filozof İbn Rüşd'ün dedesi Ebu'l-Velid İbn Rüşd (ö. 520/1126)'ün fetvalarından oluşur ve daha çok *en-Nevâzil* adıyla bilinir. *En-Nevâzil*, İbn Rüşd'ün kendisine yöneltilen ve büyük çoğunluğu fıkıhla ilgili sorulara verdiği cevap ve fetvaların öğrencisi İbnu'l-Vezzân tarafından derlenmesiyle meydana gelen bir eser olup değişik adlar altında neşredilmiştir¹¹⁴. İçindeki fetvalar, İbn Rüşd'ün dirayetini ve bakış açısını göstermesinin yanı sıra Mülûkût-Tavâif ve Murâbıtlar devri Endülüs'ündeki fikrî tartışmaları, mezhep olgusunu, içtimaî ve siyasî hayatı yansıtmaları bakımından da önemlidir¹¹⁵. Geçen yüzyılın sonlarında İbn Lübb el-Gırnâtî, Kadî İyâd es-Sebtî, İbn Âsım el-Gırnâtî, İbnu'l-Hacc el-Kurtubî'nin fetvaları da araştırma konusu olmuş, kısmen ya da tamamen okuyucuyla buluşturulmuştur¹¹⁶.

Bilim ve düşünce tarihini derinlemesine çalışmak üzere Endülüs'e yönelmek isteyen araştırmacıların, buraya kadar tanıtılan eserlerin yanında, kaçınılmaz olarak her bir bilim dalında ortaya konmuş eserlere müracaat etmeleri gerekecektir. Bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığı için bu gibi eserlerin tanıtımından sarf-ı nazar edilmiştir.

Tabakât-Terâcim kitaplarına, fihristlere ve başka kaynaklara göz atıldığında Endülüs'lüler'in ülkelerine dair ne kadar çok eser yazdıkları kolaylıkla görülebilir. *İSTEM*'in bu sayısında neşredilen "Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye Göre Endülüs'lü Tarihçiler" adlı makale de bu hususta bir kanaat oluşturmaya yardımcı olacak niteliktedir. Ne yazık ki, söz konusu zengin literatürün günümüze büyük bir bölümü intikal edememiştir. Yukarıda tanıtımı yapılan eserlerin toplamının, belki asıl literatürün ancak üçte birlik, hatta daha az bir kısmına tekabül ettiği söylenebilir. Bu noktada, o geniş ve zengin literatüre ne olduğu sorusu sorulabilir. Böyle bir sorunun cevabı, ayrı bir çalışma yapmayı gerektirmekle beraber, şu kadarını ifade etmeden de geçmemek lazımdır. Endülüs tarihine dair literatürün önemli bir bölümünün günümüze ulaşmasında birden fazla faktörün rolünden söz etmek mümkündür. Her şeyden önce, Endülüs'lüler'in kendi arala-

→ →

España musulmana, Historia de España serisinden, IV-V, Madrid 1987).

¹¹⁴ *Mesâilu Ebi'l-Velid İbn Rüşd* (nşr. Muhammed Habib et-Tevckânî), I-II, Beyrut-Mağrib 1414/1993; *Fetâvâ İbn Rüşd* (nşr. Muhtar b. Tahir et-Tilîlî), I-III, Beyrut 1407/1987. Ayrıca daha önce Abdülaziz el-Ehvânî 6 meselenin *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye*, IV/1 [1969], s. 73-6), İhsan Abbas 33 meselenin ("Nevâzilu İbn Rüşd", *el-Ebhâs*, XXII/3-4 [1958], s.3-63) neşri- ni gerçekleştirmiştir. İbn Rüşd'ün fetvalarını Endülüs fetvâlarıyla birlikte değerlendiren bir çalışma için bkz. Muhammed Ebu'l-Ecfân, "el-Fetâvâ'l-Endelüsiyye ve takvîmu tahkîki fetâvâ İbn Rüşd", *Menşûrâtü Külliyyeti'l-Âdâb ve'l-Ülûmi'l-İnsâniyye*, IV (Tetuvân 1991).

¹¹⁵ Bkz. Ali Bardakoğlu, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 256.

¹¹⁶ Bkz. "Hasan el-Verakfî, "Lemhât min hayâti Gırnâtati'n-Nasriyye fi'l-karni's-sâminî'l-hicri min hilâli mesâili İbn Lubb", *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb bi Tetvân*, I (1987), s. 11-38; Muhammed Benşerîfe, "Vekâi' Endelüsiyye fi nevâzili'l-Kadî İyâd", *Mecelletu Da'veti'l-Hakk*, 264 (1987), s. 29-35; Muhammed Benşerîfe, "Nevâzilu Gırnâta li İbn Âsîmi'l-İbn", *et-Turâsu'l-hadâriyyu'l-müşterek beyne İsbanyâ ve'l-Mağrib*, Aded Hâss (Gırnâta 1992), s. 215-36; İbrahim el-Kâdirî Butşîş, "Mahtûtatu nNevâzili İbni'l-Hâcc ve ehemmiyetu mâd detihi't-târihiyye", *Mecelletu Dâri'n-Niyâbe*, 21 (1989); Ahmed el-Yusuî Şuayb, "Ehemmiyetu fetâvâ'l-fıkhiyye fi keşfi vekâii't-tecrübeti'l-Endelüsiyye (Nevâzilu İbni'l-Hâcc el-Kurtubî nemûzecen)", *es-Sicillü'l-İlmî li nedvet'l-Endelüs*, Riyad 1996, I, 381-401. Ahmed el-Yusuî Şuayb'ın verdiği bilgiye göre İbnu'l-Hâcc'ın *Nevâzil*'inin iki yazma nüshası mevcuttur (el-Hizânetü'l-Âmme-Fas, nr. Cim-55; Mektebetu Şûr-Tunus).

rındaki dâhilî çekişmeler sırasında zaman zaman meydana gelen yağma ve talandan kütüphanelerin de nasiplerini aldığını belirtmek gerekir. İkinci olarak, Hıristiyan idarecilerin Gırnata'nın istilasının ardından topladıkları Arapça eserlerden bir bölümünü yaktırmış olmalarına işaret etmek gerekir. Bunlar daha ziyade İslâm'ın, Endülüs tarihi ve kültürünün öğrenilmesini mümkün kılan eserlerdi. Bir diğer faktör, Hıristiyanlaştırma politikası çerçevesinde Arapçanın ve Arapça eserleri bulundurmanın yasaklanması üzerine kimi Müslümanların sahip oldukları Arapça kitaplarını Hıristiyan idarecilere teslim etmek yerine toprağa gömmeleridir. Bu kitaplar, sahiplerinin ya sürülmeleri ya da vefatları sonucu gömülü oldukları yerlerde kalmışlardır.

Kaynaklar:

- » A. Carmona, "al-Nubâhî", *El Supplement* (2-İng.), XII, 679.
- » A. Dietrich, "İbn Dju'dju'l", *EI* (2-İng.), III, 755-56.
- » A. G. Palencia, *Târihu'l-fikri'l-Endelüsî* (Arap. çev. Huseyn Mu'nis), Kahire 1955, s. 210-211.
- » _____, *Târihu'l-fikri'l-Endelüsî* (trc. Huseyn Mu'nis), Kahire 1955.
- » A. Huici Miranda, "İbn Hayyân", *EI*(2-İng.), III, 789-790.
- » Abdurrahmân b. Süleyman el-Mâzinî el-Gırnâtî, *el-Muğrib 'an ba'di acâibi'l-Mağrib, Ebû Hâmid el-Granadino y su relación de viaje por tierras euroasiáticas* (nşr. ve kısmî İsp. çev. C. E. Dubier), Madrid 1953; *al-Mu'cib 'an ba'd 'Ayâ'ibi'l-Mağrib [Elogio de algunas maravillas del Magrib]* (nşr. velsp. çev. Ingrid Bejarano), Madrid 1991.
- » Abdullah b. Bulukkîn b. Bâdî ez-Zîrî, *et-Tıbyân, Las "Memorias" de Abd Allah, ultimo rey ziri de Granada* (nşr. ve İsp. Çev. Levi-Provençal-E. Garcia Gomez), Madrid 1945, *Muzekkerâtu'l- Emir Abdullah* (nşr. Lévi-Provençal), Kahire 1955; *Memoirs of Abd Allah b. Bulukkîn* (İng. Çev. A. T. Tibi), Leiden 1986
- » Ahmed el-Yusufî Şuayb, "Ehemiyetu fetâva'l-fikhiyye fî keşfi vekâi't-tecrübeti'l-Endelüsiyye (Nevâzilu İbni'l-Hâcc el-Kurtubî nemûzecen)", *es-Sicillü'l-İlmî li nedvet'l-Endelüs*, Riyad 1996, I, 381-401
- » Ahmet Özel, "İsa b. Sehl", *DİA*, XXII, 485-86.
- » Ahmet Yücel, "Humeydî, Muhammed b. Fütüh", *DİA*, XVIII, 358.
- » Ali Bardakoğlu, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 256
- » Angel Gonzalez Palencia, *Historia de la literatura arábigo española*, Barcelona 1945.
- » _____, *Tarihu'l-fikri'l-Endelüsî* (Arap. Çev. Huseyn Mu'nis), Kahire 1955.
- » Arîb, *Takvîmu Kurtuba, Le Calendrier de Cordoue de l'année 961* (nşr. ve Fr. çev. R. Dozy), Leiden 1873.
- » Bekir Karlığa, "İbn Cülcül", *DİA*, XIX, 403-4;
- » Câsim el-Ubûdî, "İbn Gâlib", *DİA*, XIX, 501-2.
- » Câsim el-Ubûdî-Cengiz Tomar, "İbnu'l-Hatîb, Lisanuddîn", *DİA*, XXI, 74.
- » Ch. Pellat, "Arîb b. Sa'd al-Kâtib al-Kurtubî", *EI* (2-İng.), I, 628.
- » _____, "İbn Bassam", *EI* (2-İng.), III, 374.
- » E. Lévi Provençal, *Histoire de l'Espagne Musulmane*, I-III, Paris-Leiden 1950-1953 (İsp. çev. Emilio García Gómez, *España musulmana*, Historia de España serisinden, IV-V, Madrid 1987).
- » _____, "Abû 'Ubayd al-Bakrî", *EI* (2-İng.), I, 155-57.
- » _____, "Abû Hâmid al-Gharnâtî", *EI*(2-İng.), I, 122
- » _____, "Al-Razî Abû Bakr", *EI*(2-İng.)
- » _____, "La Description de l'Espagne de Razi", *Al-Andalus*, XVIII, 1 (1953) ss. 51-108;
- » Ebû Abdillâh Muhammed b. Haris b. Esed el-Huşenî, *Ahbârü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, (nşr. María Luis Ávila ve Luis Molina), Madrid 1992.
- » _____, *Kudâtu Kurtuba, Historia de los jueces de Córdoba* (nşr. ve İsp. Çev. Julian Ribera y Tarrago), Madrid 1917; (nşr. İzzet el-Attâr), Kahire 1372/1952, 1373/1954, 1966; (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989.
- » Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Halil, *Mesâbihu'z-zalâm fî tarihi millet'i'l-İslâm*, (nşr. İ. El-Ebyârî), Kahire 1378/1959; Kahire-Beyrut 1400/1980.
- » _____, *Râyâtu'l-muberrizîn*, Bulak 1286/1869; (nşr. Nu'mân Abdulmüteâl el-Kâdî), Kahire 1973; (nşr. Muhammed Ridvan ed-Dâye), Dimaşk 1987.
- » Ebû Dâvid Süleyman b. Hassan b. Cülcül, *Tabakâtu'l-etibbâ ve'l-hukemâ*, (nşr. Fuâd

- Seyyid), Kahire 1955; Beyrut 1405/1985.
- » Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Hâkân b. Abdillâh el-Kaysî el-İşbîlî, *Kalâ'idu'l-ikyân fi mehâsini'r-ru'esâ ve'l-kudât ve'l-küttâb ve'l-a'yân*, Paris 1277/1860; Bulak-Beyrut 1283; Kahire 1320; Tunus 1386/1966, 1990; Zerkâ-Ürdün 1989.
- » _____, *Matmahu'l- enfûs ve mesrahu't-teenûs fi mulehi ehli'l-Endelûs*, İstanbul 1302; Kahire 1325; Amman 1983; Beyrut 1983
- » Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (nşr. Abdurrahman Ali el-Haccî), Bağdad 1968.
- » Ebu'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Muhammed en-Nubahî, *Tarihu kudâti'l-Endelûs*, (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1948; Beyrut 1967, 1980, 1983; (nşr. Meryem Kâsım Tavîl), Beyrut 1415/1995.
- » Ebu'l-Hasen Ali b. Bessâm eş-Şenterînî, *ez-Zehîra fi mehâsini ehli'l-cezîra*, Kahire 1939, 1942 (Birinci Bölüm); Kahire 1945 (Dördüncü Bölüm); (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1975-1979; I-IX, Libya-Tünus 1981.
- » Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed er-Ruaynî, *Bernâmecu er-Ruaynî* (nşr. İbrahim Şebbûh), Dimaşk 1381/1962.
- » Ebu'l-Kâsim Sâid b. Ahmed b. Sâid, *Tabâkâtu'l-ümem*, (nşr. Luis Şeyhu el-Yesû'î), Frankfurt 1999.
- » Ebu'l-Velid İbn Rüşd, *Mesâilu Ebi'l-Velid İbn Rüşd* (nşr. Muhammed Habib et-Tevckânî), I-II, Beyrut-Mağrib 1414/1993
- » Ebu'l-Velid İsmail b. Yusuf b. Muhammed el-Kâim Biemrillah b. Ferec en-Nasrî, *A'lâmu'l-Mağrib ve'l-Endelûs fi'l-karnis's-sâmin* (nşr. M. Ridvân ed-Dâye), Beyrut 1967.
- » _____, *Meşâhiru's-şu'arâ ve'l-küttâb fi'l-Meşrik ve'l-Endelûs ve'l-Mağrib* (nşr. M. Ridvân ed-Dâye), Beyrut 1406/1986.
- » F. De La Granja, "İbn Dihya", *El* (2-İng.), III, 747.
- » F. Pons Boigues, *Los Historiadores y geografos Árabe-Españoles*, Amsterdam 1972.
- » Hasan el-Verakîf, "Lemhât min hayâti Girnâti'n-Nasriyye fi'l-karnis's-sâmini'l-hicrî min hilâli mesâili İbn Lubb", *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb bi Tetvân*, I (1987), s. 11-38;
- » Hazım Abdullah Hıdır, "İbn Bessâm ve Kitabuhu'z-Zehîra", *Âdâbu'r-Rafideyn*, V (Musul 1974), s. 91-124
- » Hüseyin Yazıcı, "İbn Bessâm eş-Şenterînî", *DİA*, XIX, 376.
- » İbn Abd rabbih, *el-'Ikdu'l-ferid*, Bulak 1263/1847; Kahire 1302, 1305, 1316, 1353; (nşr. Muhammed Saîd el-Aryân), I-VIII, kahire 1940; (nşr. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeyn-î. El-Ebyârî), I-VII, Kahire 1940-1953; (nşr. Müfid Muhammed Kumeyha-Abdulmecid et-Terhînî), I-IX, Beyrut 1404/1983. Eserdeki kadınlara ait bilgiler, daha sonra ayrıca neşredilmiştir (*Ahbâru'n-nisâ fi'l-'Ikdu'l-ferid* (nşr. Abdümühennâ-Semîr Câbir), Beyrut 1410/1990).
- » İbn Asker, *el-İkmal ve'l-İlâm fi silati'l-a'lâm min ehli Mâlakati'l-kirâm*, El-Hizânetü'l-Âmme-Fas, nr. 26.
- » İbn Beşkuval, Yusuf b. Dâhe el-Ensârî, *Kitabu's-Sıla*, (nşr. F. Codera y Zaidin), I-II, Madrid 1882-1883; (nşr. İzzet el-Attar), Kahire 1374/1955; (İbrahim el-Ebyârî), I-II, Kahire-Beyrut 1410/1989.
- » İbn Dihye el-Kelbî, *el-Mutrib fi eş'âri ehli'l-Mağrib*, (nşr. İ. El-Ebyârî-H. Abdulmecid-Ahmed Bedevî), Kahire 1954; (nşr. Mustafa İvaz el-Kerîm), Hartum 1958.
- » İbn Ebi'l-Kâsım et-Tucîbî, *Bernâmecu Ebu'l-Kâsım et-Tucîbî*, Escorial-Madrid, nr. 1756. Bkz. El-Mennûnî, I, 74.
- » İbn Ebi'r-Rabî, *Bernâmecu İbn Ebi'r-Rabî* (nşr. Abdulaziz el-Ehvânî), *Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, I/1-2 (1955).
- » İbn Hayr, Fehrese, (nşr. F. Codera-J. Ribera), I-II, Saragossa 1894-1895; (nşr. İ. El-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1989.
- » İbn Hazm, *Cemheratu ensâbi'l-Arab*, nşr. Lévi-Provençal), Kahire 1948; (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire 1962, 1977.
- » _____, *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelus* (nşr. Melchor Antuna), Paris 1937; (nşr. İsmail el-Arabî), Magrib 1990.
- » _____, *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelus*, (nşr. Mahmûd Ali Mekki), Beyrut 1393/1973.
- » _____, *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelus*, (P. Chalmeta-M.J.Viguera-F. Corriente-M. Subh), Rabat-Madrid 1979.
- » _____, *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelus*, nşr. Abdurrahman Ali el-Haccî), Beyrut 1965.
- » _____, *Güvercin Gerdanlığı*, çev. Mahmut Kanık), İnsan yayınları, Ankara 1995.
- » _____, *Tavku'l-hamâme fi'l-ulfe ve'lullâf*, nşr. D. K. Petrof), Leiden 1914; (nşr. L.

- Bercher), Cezayir 1949; (nşr. Hasan Kâmil es-Sayrafi), Kahire 1950; nşr. Tâhir Ahmed Mekki, Kahire 1395/ 1975, 1405/1985; (nşr. Nasr Ferid Muhammed ve diğeler), Kahire
- » _____, *Fadlu'l-Endelus ve zikru ricâlihâ*, (nşr. İhsan Abbas), I-IV, Beyrut 1980-1983, 1987..
- » İbn İzârî, *el-Beyânu'l-muğrib, Al-Bayân al-Mugrib, tome troisième, Histoire de l'Espagne musulmane au XI siècle texte arabe publié pour la première fois d'après un manuscrit de Fès*, Paris 1930.
- » İbn Sahibu's-Salât, *Kitâbu târîhi'l-men bi'l-imâme*, (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Beyrut 1964
- » İbn Saïd, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib* (nşr. Şevki Dayf), I-II, Kahire 1953-1955.
- » İbnu'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudaî, *el-Mu'cem fi ashâbi'l-Kâdi'l-İmâm Ebî Ali es-Sadeff*, (nşr. F. Codera), Madrid 1885-1886; Bağdad 1966 (Madrid baskısının tipkibasımı); Kahire 1967; (nşr. İ. El-Ebyârî), Beyrut-Kahire 1402/1982.
- » _____, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudaî, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, (nşr. F. Codera), Madrid 1889.
- » İbnu'l-Faradî, *Tarihu ulemâi'l-Endelüs*, (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989.
- » İbnu'l-Hatîb, *Künâsetu'd-dukkân ba'de intikâlis's-sükkân*, (nşr. Muhammed Kemal Şebâne), Kahire 1968.
- » _____, *el-Lemhatu'l-bedriyye fi'd-Devleti'n-Nasriyye*, Eserin muhtasar bir neşri il defa Muhibuddin el-Hatib tarafından gerçekleştirilmiştir (Kahire 1347/1928). Daha sonra bir heyet tarafından tekrar neşredilmiştir (Beyrut 1400/1980).
- » _____, *et-Tâcu'l-muhallâ*, Escorial, nr. 554, Madrid; el-Hizânetu'l-âmme, nr. 1102, Rabat.
- » _____, *Hatratu't-tayf fi rihleti's-şitâ ve's-sayf, Beitrâge zur Geschichte des Westlichen Araber* (nşr. Marcus Joseph Müler), München 1866, s. 14-41.
- » _____, *Mi'yarü'l-ihiyar fi zikri'l-meâhid ve'd-diyâr*, Fas 1325.
- » _____, *Rakmu'l-hulel fi nazmi'd-duvel*, Tunus 1316/1898-99.
- » _____, *Rakmu'l-hulel*, Beyrut 1963, 1983.
- » _____, *Reyhânetu'l-küttâb ve nuc'atü'l-muntâb* (nşr. Muhammed Abdullah 'inân), I-II, Kahire 1980-1981.
- » _____, *Tarihu İsbanya el-İslâmiyye* (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat 1934; Beyrut 1956.
- » _____, *Mufâherâtu Mâleka ve Selâ, Beitrâge zur Geschichte des Westlichen Araber* (nşr. Marcus Joseph Müler), München 1866, s. 1-13; El Parangon entre Malaga y Sale" (İsp. Çev. Don Emilio Garcia Gómez), *al-Andalus*, II (Madrid 1934), s. 183-96.
- » _____, *el-İhâta fi ahbâri Gırnata*, (nşr. Muhammed Abdullah 'inân), I-IV, Kahire 1955-1957.
- » İbrahim el-Kâdirî Butuş, "Mahtûtatı Nevâzili İbni'l-Hâcc ve ehemmiyetü mâddetihi't-târihiyye", *Mecelletu Dâri'n-Niyâbe*, 21 (1989)
- » J. Bosch-Vila, "İbn al-Khatib", *EI* (2-İng.), III, 835-837.
- » J. T. Monroe, "The Historical arjûza of İbn 'Abd Rabbih", *Journal of The American Oriental Society*, XCI/1 (1971), s. 67-95
- » Makkarî, *Nefhu't-tîb* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1988
- » M. Ben Cheneb-Ch. Pellat, "al-Fath", *EI* (2-İng.), II, 838.
- » M. Halife et-Tûnisî, "el-'Ikdu'l-ferid", *et-Turâsu'l-İnsâniyye*, Kahire 1971, II, 14-32
- » Mehmet Aykaç, "Arîb b. Sa'd", *DİA*, III, 359-60.
- » Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnâti", *DİA*, X, 128-30.
- » _____, "Feth b. Hâkân el-Kaysî", *DİA*, XII, 453-55;
- » _____, "İbn Dihye el-Kelbî", *DİA*, XIX, 413-14
- » _____, "İbn Hayyân", *DİA*, XX, 37-8.
- » _____, "İbnü'l-Ebbâr", *DİA*, XXI, 19-21
- » _____, "Razi, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XXXIV, 478-79.
- » _____, Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, X, 247-48.
- » Muhammed Abdulhamîd İsâ, "el-Muktebes li İbn Hayyân el-Endelüsî", *ed-Dâre*, VIII/3 (Riyad 1403/1983), s. 50-58.
- » Muhammed Abdullah 'inân, "İbn Hayyân", *Terâcim İslâmiyye*, Kahire 1390/1970, s. 271-281; Abdullah Cemâleddin. "Ebû Mervân İbn Hayyân", *Awraq*, 2 (Madrid 1979), s. 19-28;
- » Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zührî, *Kitâbu'l-cuğrâfiyye*, (nşr. Muhammed Hâc Sâdik), Paris 1968.
- » Muhammed b. Ebî Nasr el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebes*, (nşr. Muhammed Tâvî et-Tancî), Kahire 1372/1952; (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989.

- » Muhammed Benşerîfe, “Nevâzilu Gırnâta li İbn Âsımî'l-İbn”, *et-Turâsu'l-hadâriyyu'l-müşterek beyne İsbanyâ ve'l-Mağrib*, Aded Hâss (Gırnâta 1992), s. 215-36
- » Muhammed Benşerîfe, “Vekâi' Endelüsiyye fî nevâzili'l-Kadî İyâd”, *Mecelletu Da'veti'l-Hakk*, 264 (1987), s. 29-35
- » Muhammed Zaferullah Atâullah, “Nazra âbire 'alâ hayatî'l-İmâm İbn Dihye el-Kelbî ve âsâruh”, *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXI, 3 (İslâmabad 1986), s. 79-88
- » Muharrem Kılıç, “Nübâhî”, *DîA*, XXXIII, 278-79.
- » Muhsin Cemâleddin, “el-Humeydî”, *Mecelletu'l- Kulliyeti'l-Âdâb*, X (Bağdad 196), s. 179-206
- » Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002
- » Mustafa Muhammed eş-Şek'a, “İbn Abdürrabbih”, *DîA*, XIX, 281-83.
- » Müellifi Meçhul, *Nubzetü'l-'asr fî inkidâi devleti Benî Nasr*, (nşr. J. Müller), Gottinghen 1863; (nşr. Muhammed Rıdvan ed-Dâye), Dâru Hassân, Dimaşk 1984. İkinci neşirde dış kapak *Âhiru eyyâmi Gırnâta* adını taşımakta, kitabın gerçek adı iç kapakta zikredilmektedir.
- » Müellifi Meçhul, *Una crónica anónima de 'Abd Al-Rahman III Al-Nâsir* (nşr. E. Lévi-Provençal-E. García Gómez), Madrid-Granada 1950.
- » Müellifi Meçhul, *Zikru bilâdi'l-Endelus*, (nşr. Luis Molina), Madrid 1983.
- » Nizamettin Parlak, *İbn Hatîb ve Tarihçiliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008 (Basılmamış Doktora tezi).
- » Pons Boigues, *Ensayo biobibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigo-españoles*, Madrid 1898
- » R. Dozy, “Die Cordovaner Arîb b. Sa'd der Secratar und Rabi' b. Zaid der Bischof”, *ZDMG*, 20 (1886), s. 595-609;
- » _____, *Histoire de l'Afrique de Nord et de l'Espagne musulmane intitulée Kitâb Al-Bayân Al-Mughrib par Ibn 'Idharî Al-Marrakushî et Fragments de la Chronique de 'Arîb*, Leiden 1848-1851.
- » _____, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, Leiden 1932.
- » Yahya b. Ömer el-Endelüsî, *Kitâbu ahkâmî's-sûk*, (nşr. M. A. Mekkî), *Sahifetu'l-Ma'hedi'l-Misrî li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Madrid 1956.
- » Zeytûn Beygam, “Hayâtü Ebî Abdillâh Muhammed b. Ebî Naşr el-Humeydî ve mu'elleftühü”, *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, XXVI/1-2 (İslâmâbâd 1412/1991), s. 447-470.